

Д-р З. ГУРЕВИЧ

Полове життя сучасності в світлі соціальної гігієни.

Той, хто слідкує за сучасністю, неодмінно зауважить, що питання полового життя дуже багато важать серед інших важливих проблем, що підносять життя в нашій країні. Дуже палко обмірковують їх центральні газети, грубі журнали, в аудиторіях збирають вони багато слухачів. Політик і літератор, лікар і педагог, юрист і соціолог віддають цим питанням багато уваги.

В цій великій увазі колективу до питань полового життя немає нічого дивного: навряд чи ще яка-небудь інша сторона життя людини так залежить від суспільного оточення і сама так впливає на суспільство, як полове життя. „Полова насолода, писав Каутський, є могутня насолода і має глибокий вплив на суспільне життя“.

Ряд моментів роблять полове питання проблемою соціальної гігієни: половий потяг є могутній чинник в справі збереження виду; полові функції, будучи джерелом зародження нового життя, зв'язані з проблемами населення, питаннями кількості і якості нових поколінь; фізичне й психичне здоров'я колективу зв'язане з різними сторонами полового життя (роля проституції, вплив венеричних хвороб на здоров'я і працездатність колективу, роль абортів, неврози на сексуальному ґрунті і т. д.).

Аж в останні 10 — 20 років учіння про сексуальне почало ставати на науково-матеріалістичну базу. Буржуазне суспільство з його лицемірством і святобожницькою мораллю старалося скривати все те, що було зв'язане з науковим освітленням полового життя, а тим часом скрізь буйно розцвітала порнографічна література. Ще не дуже давно в Англії відомому сексуологові Еллісові не дозволено друкувати робіт з сексуології; вже після війни дрезденському професорові Брандесові з моральних міркувань заборонено роботи за трансплантацію залоз в оленів.

Розвиток на наукову дисципліну вчення про сексуальне ішов різними дорогами, що з'єдналися в один шлях аж останніми часами. Перші на шлях вивчення сексуального стали психіатрія і венерологія. Роботи Фере, Молля, Елліса (1897—1903 р.) дуже допомогли дальшому розвитку вчення про сексуальне. Вони з'ясували суть полового потягу, його вагу для загального балансу життєвих явищ, його зв'язок з творчістю і т. д. В 900-х роках з спеціальними роботами присвяченими теорії полового потягу виступив віденський невропатолог Зігмунд Фрейд. Останніми часами він докотився до ідеалізму і містицизму, однак нові гіпотези, що він подав, метод психоаналізу,

що він ужив, великий матеріал, що він і його учні зібрали,— все це мало величезну вагу в справі вивчення сексуального. Роботи Штейнаха й інших над половими залозами, вивчення полового потягу рефлексологією (Бехтерів), теорія Леба, який виводить половий потяг з стерео — і термотропізмів, підвели нас близько до науково-матеріалістичного розуміння суті полового потягу.

Одночасно з тим, як ці сторони полового життя вивчала медицина і біологія, інші сторони його науково освітлювали антропологія, соціологія і етнографія. К. Марксові належить перше місце в установленні того, що полові стосунки в суспільстві регулюються перш за все соціальними стосунками кожного даного щабля розвитку суспільства. В той час, як не існувало яких-небудь поважних етнографічних дослідів, Маркс відзначив, що сім'я є така сама історична категорія, як і інші громадські інститути й установи. Услід за ним Енгельс на підставі дослідів Моргана й інших дав блискучу історичну аналізу сім'ї, Каутський, Бебель, Кунов, Лафарг і чимало лікарів-соціологів і соціальних гігієністів освітили такі важливі сторони полового життя, як шлюб, проституція, сім'я, питання розмноження.

Так через синтез медицини й біології з одного боку, антропології, етнографії і особливо соціології з другого — сексуальна проблема увійшла в число проблем колективного життя, які вивчає соціальна гігієна.

II

Найбільшу увагу соціального гігієніста притягають ті сторони полового життя, які характеризують полові стосунки наших днів: шлюб і позашлюбні зв'язки, проституція, венеризм і аборт. Ці сторони полового життя для здоров'я населення, для його працездатності, для економіки краю — мають справді колосальне значіння.

Останніми роками багато лікарів по різних місцях нашого Союзу досліджували різні сторони полового життя населення; таких дослідів досить багато переведено і серед різних груп міського й сільського населення України. На жаль, результати цих дослідів друковано тільки по спеціальних медичних часописах і тому вони осталися відомі тільки невеликому колові лікарів. А тим часом ці досліді варті великої уваги суспільства. Вони показують, якими складними і поплутаними шляхами іде полове життя більшості людей. Рідко в кого іде воно рівно й спокійно, як течія ріки роками пробитим річищем. В більшості людей тече воно як бурхливий потік з гірських верховин, темні й вильні його шляхи, певних і простих доріг довго доводиться шукати.

Надзвичайно рано, коли ще далеко до біологічного і соціального досягання, збуджується полове чуття в більшості сучасного людства. Вже в віці 10—15 років, а дуже часто ще раніше, відбуваються конфлікти, які роблять великий вплив на дальше життя чоловіка. Ці конфлікти полягають у тім, що полове досягання відбувається звичайно багато раніше як досягає організм цілий, що половий потяг прокидається здебільшого значно раніше, як приходить полова достиглість, що шукання відповіді на питання — в чім суть

полового життя і обізнання з ним відбуваються не в тім віці, в яким треба, не в тім освітленні, в яким цього жадалося б, не від тих осіб і не з тих джерел, з яких треба було б дізнатися за половий процес.

І ці конфлікти, переважно, явище не біологічне, а соціальне: хаос капіталістичного устрою, якого всі сторони калічили здорові біологічні й соціальні прояви людського організму, сексуалізуючі елементи, що глибоко і владно пересякають в капіталістичному суспільстві всі сторони людського життя, лицемірство в освітленні перед молоддю справдешньої суті й мети полового життя — такі причини цих перших конфліктів полового життя.

За ними ідуть дальші: занадто ранній початок полових стосунків, безладність дошлюбних полових зв'язків, конфлікти шлюбу, поза-шлюбні полові зв'язки. Ці конфлікти звичайно глибші, їх коріння головню соціального порядку, їх соціально-патологічні наслідки багато більшу мають вагу.

Цифри, які ми беремо з різних обслідувань полового життя, показують, як рано починає жити половим життям сучасна молодь. За доктором Гельманом, що обслідував 1922 року студентство Свердловського університету 7,2% мужької молоді почало полове життя до 13 років, 34% від 14 до 16 років. У жінок 2,9% почало жити половим життям до 13 років, 9,7% в 14—16 років. За доктором Шейн-Фогель, що обслідувала 1925 р. полове життя півсільського пролетаріату трьох підприємств Житомирської округи 2,1% мужчин починало жити половим життям до 13 років, 14% — в 14—16 років; в жінок 0,9% починало жити половим життям до 13 років, 12,0% в 14—16 років. За Тарадиным, що обслідував 1925 р. мужьку молодь в віці 21 року українських сіл Воронізької губ., — 1,2% починали жити половим життям до 13 років, 54,3% в 14—16 років. За Гуревичем і Гросером на підставі обслідування 1926 року в Харкові робфаківців і студентів Комунист. університету ім. Артема 6,3% мужької молоді почало жити половим життям до 13 років, 33,4% в 14—16 років, з жінок 3,4% до 13 років, 12,2% в 14—16 років. Таким чином до 16 років починає жити половим життям від 16 до 55% мужчин і 12—15% жінок.

Не може бути жодного сумніву в тім, що з соціально-гігієнічного погляду початок полового життя в такім раннім віці є явище дуже шкідливе. Воно може спричинитися до багатьох нервово психичних травм, надто в жінок, в яких страх вагітності може спричинити глибокі психичні збурення. Потім раннє полове життя веде до можливості вже раннього зараження венеричними недугами. Нарешті, воно засуджує жінку на довший період народження дітей, на більше число вагітностей і абортів, в віці, коли організм ще далеко не підготований до цього.

Є ще одна дуже важлива сторона, зв'язана з раннім початком полового життя. Перші полові зносини звичайно бувають початком регулярного полового життя і рідко буває, щоб полове життя обмежалося цими першими зносинами. Відмінно від буржуазної молоді, в якій здебільшого перші полові стосунки, а потім і дальше передшлюбне полове життя іде по лінії проституції, в селянській молоді проституція майже ніякої ролі не грає; в робітничій міській молоді проституція в передшлюбнім половім житті займає в два три рази

менше місце як у молоді буржуазної. Проте, помилково було б думати, що дорога безладних половых зв'язків, навіть не з проститутками, а з випадковими знайомими, або просто знайомими, власне зв'язків, які Блох назвав „дикою любов'ю“, є з соціально-гігієнічної точки зору цілком безпечна дорога.

Дуже яскраво показали В. Гельпах і І. Блох суть і соціально-патологічну роль „дикого кохання“—цього породження сучасної європейської капіталістичної культури.

Блох писав: „Хто захоче згодом в коротких словах схарактеризувати сучасну європейську культуру, той повинен буде сказати, що вона епікуреїзм, пом'ягчений працею й боротьбою за існування“.

В цім означенні європейської культури безперечно є велика частина правди. Жодна культура не була повна такої жадоби на тілесні втіхи, такого еротизуючого впливу як культура сучасного капіталізму. Жадоба на тілесні втіхи, погоня за ними, страх у швидкому темпі життя епохи капіталізму згубити хвилину, бо боротьба за існування відбувається занадто жорстоко, бо ніхто не певен завтрашнього дня,—все це примушує кожного зо страхом питатися, чи не втратив він можливості мати якусь насолоду. Разом з розвитком капіталізму зростають міста, а сучасне капіталістичне місто має нечувано п'яний, почуттєвий характер: театри, вар'єте, кабаре, література, мистецтво, яскраве освітлення, вітрини, реклами, строкаті наряди, улична проституція, збільшене живлення м'ясом і алкоголем, характер міського життя, як життя нічного—все це занадто зворушує нервову систему і збільшує еротизм.

„Сучасні безладні зв'язки“ писав німецький психіатр Гельпах без сумніву являють продукт великого міста і тісно зв'язані з розвитком капіталізму“. Безнастанно за капіталізму зростають міста і в них скупчується мужська й жіноча молодь різних клас. Тисячі молодих дівчат серед спокусливих умов великого міста мусять тяжко боротися за існування і безрадісно відпочивати, коли навколо сяють огні кав'ярень, театрів, концертних зал. І тут таки сотні молодих людей з середніх і заможних клас міста не можуть або не хочуть через ті або інші соціальні умови дружитися і основувати сім'ю. Зав'язуються знайомості, які потім швидко переходять у зв'язки. Останні розриваються так само швидко, як і виникають. Мужчина іде до нового зв'язку, жінщина, зазнавши полового життя і деяких розваг, іде уторованим шляхом до нового зв'язку, незрідка до проституції.

Тим часом це „дике кохання“ робить величезну психологічну шкоду і велику соціально-гігієнічну небезпечність. Для дівчини часта зміна мужчин в цих коротких зв'язках, зведення їх тільки до половых стосунків визначає неможливість виникнення глибших духовних стосунків; „дике кохання“ принижує її до становища простого об'єкта фізичної насолоди мужчини. В мужчини цей характер половых стосунків, які кінець-кінцем обертаються в культ тільки грубого полового акту, без найменшої потреби більш духовного зв'язку,—цей культ переходить потім і в шлюбне життя.

В наслідку—неможливість глибших духовних стосунків, як з того, так і з другого боку, обопільно-скороминущий характер половых стосунків, взаємне недовір'я, заміна кохання своєрідним половим

спортом, без внутрішнього тепла, тільки як змагання загодити свою жадобу насолоди. Таким способом „ди́ке кохання“ вносить величезну розпусту в полове життя. Являючи собою постійну ланку між гігієнічно й етично бездоганными половими стосунками і проституцією, воно небезпечно тим, що переносить на стосунки полів всі шкідливі впливи проституції. „Ди́ке кохання“ заважає ушляхетненню й уздовженню полового життя; з точки зору соціальної гігієни воно є могутній чинник поширення венеричних хвороб.

Тому з великою увагою ставиться соціальний гігієніст до короточасних полових зв'язків, а надто нині, коли мутна хвиля „ди́кого кохання“ грозиться забруднити життя, будоване на нових стосунках. А така небезпечність є. Вона проглядає крізь цифри, що характеризують полове життя, головно, холостих, її видно з тих приміток, якими в багатьох дослідях були доповнені анонімні полові анкети. „Полове життя“, пише доктор Шейн-Фогель, на підставі переведеного серед півсільського пролетаріату обслідування „раз почате, не стає на першому прогрішенню. Звичайно воно і далі йде дорогою позашлюбних полових зв'язків. За нашою анкетю, мужчина, раз почавши полове життя випадковими зв'язками, продовжує його в 53,2%, жінки в 47,4%. З числа осіб, в яких полове життя має випадковий характер, на холостих припадає 40,5%, на незамужніх — 80,4%“. Д-р Тарадин, на підставі обслідування, що він зробив серед сільської молоді в віці 21 року, пише: „деякі перейшли вже широку гамму полових відчущань, бо 18,8% всіх хлопців мало полові стосунки більше як з 10 жінчинами“. В нашому обслідуванні 1926 року полового життя робфаківців і студентів Комуністичного університету ім. Артема ми прийшли до такого висновку про неодружених: полові зв'язки в холостих мужчин в 73% мають короточасний або мішаний характер, в незамужніх в 45,5% короточасний або мішаний характер.

Такий є характер полового життя, яким живе неодружена молодь. Цей характер полових стосунків трудящий колектив дістав у спадок разом з іншими негативними рисами, що дісталися йому від капіталістичного ладу. Полове життя нашої трудящої молоді складалося і проходило, здебільшого, в умовах старого капіталістичного устрою, що згущав і дезорганізовував полове життя, переймаючи половим життям всі інші елементи життя, збуджуючи половий потяг надзвичайно рано. Револуція зруйнувала цей устрій, — але нові стосунки укладаються поволі. Надбудови перебудовуються помаліше за базис, а перебудування базиса-економики іде також не швидко. В новий побут, в нові стотунки під новим на око виглядом пробивається старе і це старе, мертве хапає за ноги живе. Револуція пішла дорогою справжньої боротьби з проституцією, але проституція ще є; револуція стала до боротьби з кафе-шантанами, домами розпусти, порнографічною літературою, проте в умовах нової економічної політики ці елементи виступають коли не явно, то напів явно або тємно. Осталися і протягом багатьох літ перебування побуту будуть діяти сексуалізуюче багато сторін сучасного міського життя. В одній анонімній анкеті робітник, колишній накладач, писав: „Чому кожна жінчина всякого фасону одягнена і мене розстроює? Чому в мене такі думки тільки про жінчин і мені це заважає жити? Як збутися

їх? Я так думаю,—коли б не було таких фасонів, всіляких передягань одерж, тисячі форм фасонів і не красили б губи й обличчя, то було б легше мужському полові. Чи не можна знайти такий загальний план, більш одностайний фасон жінщинам. Моді скоротити. Тоді урятували б мужчину від страшних хвороб, онанізмів, сифілісів і т. д.". Інший селянин пише: „Жінщини, що ходять у панчохах кольору тіла дуже впливають на мужчин. Я думаю, багато це умисно роблять для того, щоб розвивати полові пристрасті“.

Дуже позначилися на характері полових стосунків в нашій країні довгі літа війни імперіялістичної і громадянської, через яку пройшло доросле трудове населення нашої країни, і хоча війна давно вже припинилася, прищеплена нею психологія полових стосунків часто ще жива. Історія показує, що під час війни завжди більше буває безладних полових зв'язків. Сотні тисяч людей одриваються від звичного способу життя, розлучаються з своїми коханими, іноді роками кочують по країні; велике скупчення мужчин, які кінець-кінцем не весь свій час віддають військовій службі, щоденні зустрічі їх з жінщинами чужих міст і народів,—дає досить стимулів для позашлюбних полових зв'язків. В одній анкеті селянин 28 років писав: „Жив з багатьма жінщинами. Не тому, що так подобалося, а з konieczности. Несправедливо буде, коли це вважатимуть за розпусту, зрадливість. Нічого подібного. Умови, умови й умови. Бути на кількох фронтах, проїхати десятки тисяч верстов, безперестанку кочувати в найліпшому періоді молодости. Чи можна говорити про кохання, про вірність: потреби задовольняв тоді, коли вони владно давали за себе знати.

Хотілося кохати, та було не до кохання“.

Величезний вплив на характер полових стосунків покладають життєві й побутові умови наших великих міст. Зростання індустрії, зосередженої головню по великих центрах, притягає до останніх робітників всіляких професій. Житлове будівництво, роботи для упорядкування міст і т. п. притягають з села масу сезонних робітників.

Збільшена після революції сіть високих шкіл, робітничих факультетів, підготовчих курсів збирає в великих містах маси молоді з робітників і селян. Село, через низький поки що рівень культури сільського господарства, не може дати роботи всьому своєму населенню і що-року посилає в міста великі кадри мужьського й жіночого населення.

„Сила притягання до міст людських груп, писав Левасер, пропорційна до їх великості“. Це твердження безперечно можна прикласти до наших міст: на Україні ми бачимо, що чим більше місто, тим інтенсивніше прибуває до нього нове населення. При тім збільшення населення звичайно іде багато швидче, ніж можливість використати цілу людську масу, що виповнює міста; тільки певна частина цієї маси дістає змогу до певної міри забезпечити себе матеріально. Решта збільшує кадри безробітних, за невелику плату іде на яку-небудь роботу, на тяжку силу, в умовах житлової кризи наших міст, знаходить сяке-таке житло. Одружитися, заснувати сім'ю стає в таких умовах чим-раз тяжче; утворюються умови для безладних по-

лових зв'язків. Такі самі умови утворюються також для великих мас молоді, що вчиться: стипендія низька, а часто і зовсім її немає, найти якусь роботу тяжко, житлова криза не дає і цій групі змоги заснувати сім'ю. А коли додати до всього того ще міську проституцію, відсутність розумного повідомлення про суть і соціальну вагу полового життя, брак справжніх розумних розваг для дорослих, спорту, словом всього того, куди б можна було скерувати людську енергію, то буде зовсім легко зрозуміти, чого ця енергія іде найлегшим і найприступнішим річищем, а саме річищем сексуальним.

Такі умови, що сприяють безладнім половим зв'язкам у містах. В селі ці умови своєрідні й специфічні. Проституції тут нема, обізнання з половим життям простіше й природніше, життя на землі і від землі дає змогу і навіть вимагає дружитися раніше. Але побут тут консервативніший, вільного часу більше, як у робітничої міської молоді, розумних розваг менше. „Вечорниці“, „досвітки“ з їх звичаєм „ночування“, „спання“ цупко ще тримаються в селі, роблять величезний вплив на полове життя селянської молоді. В своїх „Деревенских корреспондентах и публицистах“. Г. І. Успенський так описував вечорниці: „Роблять неподібно до півночі, потім парубки залишаються і, стидно навіть вимовити, лягають з дівками спати, хоч мені й не кожне повірить, але це чиста правда: щоб не вразити самолюбства й соромливости (яка вже тут соромливість) своїх земляків, про інші неподібні вчинки краще не казати“.

Цей опис не перестарів ще і для нинішнього села. Комсомол, хата-читальня, селянський будинок допіру починає боротися з тими звичаями.

Але звичай міцний. Не зрідка бувають на досвітках 13 — 14-літні недоростки. За д-ром Тарадиным 49% з тих, що він обслідував, почали ходити ночувати до 15 літ; підчас ночування перші полові зносини мали 73%. А як 71% сільських парубків мали зносини з незамужніми, то число дівчат, які виходять заміж незайманими, невелике, і як пишуть ті, що відповіли на анкету, їх жінки при знайомстві з ними були незайманицями тільки в 48%.

III

Ті процеси, які нині відбуваються в обсягу шлюбних і родинних відносин, можна схарактеризувати, як безнастанні процеси розпаду сім'ї. Це можуть потвердити дані природнього руху населення й цифри кількох досліджень полового життя. „У.С.Р.Р., пише Ю. Корчак - Чепурківський, „належить до країн європейської культури, що визначаються дуже високим рівнем розлучности. Можна навіть гадати, що наша розлучність є найбільша в Радянському Союзі“¹⁾. „Зокрема треба відзначити“, пише він, роблячи підсумки природньому рухові населення за 1925 рік, „невпинний зріст розлучности, що однаково швидко шириться й по містах і по селах“. Він наводить таблицю шлюбів і розлук в У.С.Р.Р. в 1923 — 25 р.

¹⁾ Ю. Корчак - Чепурківський. Таблиці розлучности протягом перших двох років шлюбного життя. Статистична хроніка Ц.С.У. 1926. № 39.

Табл. № 1

Інтенсивність шлюбності й розлучності УСРР в 1923 — 25 роках¹⁾

Роки	На сто шлюбів припадає розлук		
	Місто	Село	Разом
1923	16,4	9,9	10,8
1924	19,4	11,9	12,9
1925	32,2	15,1	16,4

з якої видно, як справді інтенсивно іде цей процес. Д-р Гуревич і Гросер, обслідуючи полове життя шкільної молоді з робітників і селян в Харкові в 1926 р., виявили, що 18% муж. і 48% жінок перебували більше, як в одному шлюбі. Д-р Тарадин, обслідуючи полове життя мужької селянської молоді в віці 21 року, виявив, що 9,9% розлучені.

„Ми маємо перед собою“, — писав Л. Д. Троцький з приводу нинішнього розпаду сім'ї, — „якийсь великий процес, дуже хаотичний, що набуває то хоробливих, то огидних, то смішних, то трагічних форм“. Цей процес історично починається ще в капіталістичному устроєві. Маркс змалював, як ще в умовах буржуазного суспільства, серед пролетаріята сім'я починає розпадатися, бо жінка-робітниця втягається в продукцію.

Сучасна форма шлюбу й сім'ї виникла й розвивалася в тісному зв'язку з приватною власністю, неоднаково складаючись в різних народів на різних щаблях розвитку. Первісною формою стосунків між обома статями в людини були неміцні моногамні союзи, легко розв'язувані. Родинного життя в нашому розумінню слова не було. Племя було первісною формою єднання людей, родина — друго-ступневою.

Ускладнення господарчих стосунків і вічні війни між дикунми ведуть до розвитку нових форм шлюбу й сім'ї. На місце своєрідної форми моногамії, що стояла на відсутності приватної власності і первісному комунізмові з його загальною рівністю, противно праву найдужчого індивіда і дужчої статі, — приходить спершу хижацький шлюб, а потім покупний.

Розвиток елементів приватної власності, розвиток торгівлі, ускладнення економічних умов життя, освоєння тварин, розплід худоби, хліборобство — приводять до заміни матріархату патріархальною сім'єю, що стоїть на владі мужа; мета цієї сім'ї — народження дітей, які будуть діставати спадок по батькові. Подружній зв'язок стає міцний, вимога подружньої вірності залишається головно за чоловіком. Тисячоліття передантичної епохи, сотні років античного світу, середні віки — зміцнюють цю форму моногамної сім'ї, що виникає на межі середнього й вищого щабля варварства. Вони приводять до по-

¹⁾ Ю. К. Ч. Попередні підсумки природного руху населення УСРР у 1925 р. Статистична хроніка Ц.С.У. 1926 р. № 2.

неволення жінчини і до цілковитої підлеглості її мужеві. Кодекс Наполеона зміцнює ці відношення, — і шлюб і сім'я, що стояли і стоять на інтересах приватної власності, — увійшли до буржуазної епохи.

Навряд чи є ще яка-небудь інша ділянка в буржуазному суспільстві, щоб у ній так яскраво й опукло відбилася вся неправда й лицемірство владущих клас, як у шлюбі і сім'ї. Щоб перевіритися в цьому, досить тільки поглянути на законодавство про шлюбне й родинне право, що діяло в старій, передреволюційній Росії. Це були закони про сім'ю, як про в'язницю, до якої легко увійти, але тяжко вийти, закони про владу мужа й батька, в яких влада в'язничника переважається з тривіальними навчаннями про подружнє кохання, доброзвичайний спосіб життя, необмежену покору жінки перед чоловіком і т. п. і т. п. — справдешній Домострой XVI віку, перенесений до XX віку. Недаремно саме в цю сферу відносять представники найрізніших клас пускали найгостріші стріли руйної критики. Шарль Фур'є казав, що нігде нема більшого лицемірства й обмани, як у шлюбнім і любовнім житті капіталістичної доби, що в добі цивілізації система любовних стосунків є система загального приневолення і тому загальної неправди. Роберт Оуен любив часто повторяти, що чоловік був рабом трьох лих: приватної власності, шлюбу й релігії. Енгельс, характеризуючи сучасний йому у французьким і німецьким суспільстві буржуазний шлюб, плямував його як „найгіршу проституцію часом для обох сторін, багато частіше для жінки, яка відрізняється від звичайної куртизанки тільки тим, що вона наймає своє тіло не за поштучну плату, як наймала робітниця, а продає його раз назавжди в довічне рабство“.

Жовтнева революція вже протягом перших двох місяців свого існування скасувала всі ці закони. Головним ділом жовтневої революції було скасування приватної власності і побудування суспільства на основах власності колективної. Сім'я і шлюб стояли на приватній власності, — тому революція не могла не виступити проти такої сім'ї і таких стосунків. Революція зірвала з шлюбу церковний покрив, ставши на точку зору, що шлюб є співжиття чоловіка й жінки, зареєстроване в відповідній державній установі або не зареєстроване. Були скасовані всякі дозволи на шлюб, встановлено волю розлуки на заяву чоловіка або жінки, встановлено цілковиту й безумовну рівність дітей шлюбних і позашлюбних. Пролетарська держава не тільки зрівняла в політичних правах жінчин з чоловіками, але кількома законами взяла на себе захист жінчин, як слабшої сторони.

В перехідну до соціалізму добу сім'я залишається тою чаруючою (ячейкою), яка в найкращій формі забезпечує процес розмноження людства. В багатомільйонній країні як СРСР, де переважає індивідуальне дрібне селянське господарство — сім'я залишається також основним трудовим осередком. Разом з тим дані демографічної статистики показують, що від шлюбу головню вирає чоловічина і діти, а жінчина віддає велику дань сім'ї і родові. В сім'ї пролетарській і селянській жінчині звичайно доводиться нести багато більший тягар труду, як чоловічині; народження й виховання дітей, хатне господарство — все це цілком спадає на жінчину, крім тої роботи, що вона робить на полі, нарівні з чоловічиною, коли вона селянка, і

на фабриці та заводі, коли вона робітниця. Через те так швидко за-непадає на здоров'ї жінчина з трудящих клас, так передчасно старіється наша селянка, від того ж і вища слабovitість і смертність робітниць супроти робітників в роки, коли жінчина появляє дітей.

Отже нема нічого дивного, що наша держава намагається всілякими заходами захистити жінчину і полегшити їй тягар материнства. Вона обов'язує мужчину на випадок розлуки допомогати дитині від шлюбу або навіть від випадкового зв'язку. В умовах бідности і руїни пролетарська держава спромоглася утворити розмірно широку сіть організацій для охорони материнства й дітей: ясла, дитячі будинки, консультації. Вона легалізувала аборт там, де того потребував не тільки стан здоров'я, але й матеріальні умови, обмеживши тим змогу несвідомим бабкам і малоосвіченим акушеркам калічити тисячі жінчущи. В законодавстві про труд жінчини наша держава пішла такими шляхами, яких зовсім не знає жодна буржуазна держава. Всі ці заходи Жовтневої революції поряд з її основними заходами — скасуванням приватної власности на землю, фабрики й заводи — розкрили дорогу справжньому звільненню жінчини від хатньої неволі. Від темпу розвитку нашої економики, від того, як зашвидко буде перемінатися дрібне, окреме домашнє господарство в господарство велике й усуспільнене, буде залежати і те, як піде розкріпачення жінчини і нові форми шлюбу й сім'ї. Проте, тепер це більше перспективи, як реальна дійсність. Сім'я в основному має стару форму. Міцний ще старий домашній побут, що підтримує в сім'ї масу упереджень, в тім і зарозуміле ставлення мужчини, який утримує сім'ю, до жінки, що не дає домові однакової кількості матеріального достатку. Двоїста полова мораль, що все дозволяє мужчині і засуджує жінку, мораль, що трималася віками, міцно ще держиться в свідомості навіть найпоступовішої частини пролетаріату. В умовах нової економічної політики нині трудно говорити про нову сім'ю; сім'я проходить через фазу руїни; революція на наших очах зруйнувала давню сім'ю, а нові форми життя створюються дуже повільно. „На родинний побут впали, писав Л. Троцький, колосальні події — війна й революція. А їх слідами почав повзти підземний кріт: критична думка, свідоме перероблення й переоцінення родинних відносин і побутового укладу. Поеднання механічної сили великих подій з критичною силою збудженої думки появляє в сім'ї ту руїну стадію, через яку ми нині переходимо“.

Коли б спитати мужчин нашої країни, з яких причин вони розривали шлюб, то від більшости можна було б почути, що основними причинами розірвання шлюбів були „ідейні незгоди“ з дружиною. Справедливіше було б назвати ці причини збільшенням різниці в культурнім рівні мужчин і жінчин, бо, не вважаючи на цілковиту емансипацію в нас жінчини, процес культурного розвитку мужчини іде в нас багаті швидче, як жінчини. Тисячі робітників виходять на громадську й політичну роботу. Рік від року наша нова касарня — касарня Червоної Армії — перевиховує тисячі селян, підносить їх культурний рівень, будить їх критичну думку. Нове радянське місто, з його клубами, лекціями, культурною роботою професійних спілок, прищеплює нові думки й ідеї дуже багатьом селянам, що приходять

до міст на сезонну роботу. Десятки тисяч робітників і селян вчаться в робітничих факультетах, високих школах. Але це все, головню, мужчини; жінок серед них можна перелічити десятками. Утворена тисячоліттями відсталість жінки, через цілий ряд причин, залишається великою мірою й досі.

Наслідок цього такий, що тисячі мужчин, ставши до громадської й політичної діяльності, покінчивши якісь школи, не можуть знайти спільної мови, щоб далі жити разом з партнером, що не піднявся до їх культурного рівня. Не беручись підняти їх до свого культурного рівня, а іноді знаходячи на цій дорозі непереможні перешкоди, вони розривають шлюб. Часом буває і так, що деякі групи цієї нової інтелігенції з робітників і селян на службі, на роботі зустрічаються з дрібною буржуазією, цеб то з тими верствами, з якими перше, живучи в селянськiм і робітничім товаристві, їм не доводилося зустрічатися. Вони приймають від цього нового оточення певні манери триматися, одягатися і т. і., вони знайомляться з жінчинами з цього оточення, що з одного боку змагаються до певної економічної самостійності, з другого боку, манерами, одежею надто впливають на сексуальність мужчини. Тоді виникають умови для розв'язання шлюбів, або до позашлюбних зв'язків.

Одним з питань, що хвилюють наше суспільство, є питання про позашлюбні зв'язки, довкола нього іде боротьба суперечливих поглядів, в яких часто особисті уподобання й симпатії трактується, як об'єктивна конечність. А тим часом, як ми це побачимо, коли будемо говорити за венеризм і аборти, це питання є не так питанням моралі, як соціально-гігієнічною проблемою.

Деякі цифри, що ми взяли з різних досліджень полового життя останніх років, дають нам змогу до певної міри зміркувати, чи дуже поширене це явище. За доктором Гельманом, на підставі дослідження полового життя студентів Свердловського університету в 1922 році, позашлюбні зв'язки мали 62% одружених мужчин. За Бременером на підставі дослідження полового життя двох тисяч робітників Рогозько - Симонівського району Москви, процент позашлюбних зв'язків мужчин становить пересічно 20%, жінок — 10%.

За Тарадиним, на підставі дослідження 1925 р. молоді в віці 21 року українських сіл Воронізької губ., 41,5% мужчин мають позашлюбні зв'язки. За Гуревичем і Гросером на підставі дослідження 1926 р. в м. Харкові робфаківців і студентів комуністичного університету ім. Артема, процент позашлюбних зв'язків для мужчин 45, для жінок — 18.

Було б великою помилкою, коли б хто думав, що позашлюбні полові зв'язки є щось нове, властиве тільки нашій країні і нашій добі. Навпаки, вони цілком належать капіталістичній культурі. Ще майже 80 років тому Маркс і Енгельс, відповідаючи на докори буржуазії, що комуністи проповідують поспільність жінок, писали: „нема нічого смішнішого, як високоморальний жах наших буржуа з приводу вигаданої офіційності поспільності жінок в комуністів. Комуністи не потребують запроваджувати поспільність жінок, вона майже завжди існувала. Не задовольняючись з того, що до їх (буржуа) послуг жінки і дочки їх робітників, не казати вже за офіційну

проституцію, наші буржуа мають велику приємність з того, що спокушають жінок один в одного. Буржуазний шлюб на ділі є поспільність жінок“. П. Фридлендер, характеризуючи сучасні сексуальні відносини в Германії, пише: „кожний щирий спостережник мусить погодитися, що в дійсності многошлюбність і промісквітет становить форму полового життя великої більшості“.

Надзвичайно трудно розкрити ті чинники, які призводять до позашлюбних половых зв'язків. Тут великою мірою впливають чинники, за які ми говорили, коли розкривали причини безладних дошлюбних зв'язків, а також і причини розпаду сім'ї: сексуалізуючий вплив сучасного, особливо міського життя, війна і зв'язана з нею довга розлука чоловіків і жінок, велике число одружених мужчин і жінок, що йдуть у міста і здебільшого, в наслідок житлових умов в містах, не можуть знайти житла, щоб жити разом. Але є ще чимало інших чинників, що потребують уважного відношення до себе і окремого розгляду.

Існує одна дуже поширена теорія, яка пробує біологічно довести, що позашлюбні зв'язки конче потрібні й законні. Це теорія „полової потреби розмаїтості“, яку відомий сексуолог Блох підносить як антропологічний феномен полового кохання людини. Він вважає, що кохання людини в цілості і в окремих його виявах підлягає впливу цієї потреби в розмаїтості, в переміні. Інші автори підкреслюють потребу полового потягу в розмаїтості, особливо в мужчин, виставляючи її мало як не прирощенну якусь особливість мужчин. Проте, цей погляд цілком помилковий. Нахил мужчин до полігамії і жінчини до моногамії — явище не біологічного порядку, а соціально-економічного. Виховання жінчини, прийняте від часів власницької сім'ї з його культом незайманості, скромності, соромливості, економічна незабезпеченість жінчини і інтереси дитини виробляють у жінчини погляд на полове життя, як на щось велике, важливе й відповідальне. Цей погляд зв'язується і з особою, що є носителькою половых переживань і майбутнім батьком дитини жінчини. В мужчин ми знаходимо протилежне явище. В їх вихованню не то нема культу половой поздержливості, а, навпаки, полове життя перед шлюбом вважають мало не за конечну потребу. Користування з проституції, цієї неодмінної супутниці полового життя мужької молоді, веде до того, що вчасно почате полове життя шукає що-року нових об'єктів для половых стосунків. Утворюється звичка до половой розмаїтості, яка стає потім набутою потребою. Велику роль в цій потребі мужчин в розмаїтості відіграють приклади товаришів і традиції мужьких половых хвастощів. Нарешті, більш одкритий спосіб життя мужчин, недуги й роди жінки, довга відсутність в часі ділових подорожів, часте перебування в трактирах і як наслідок того вплив алкоголю — все це підтримує потяг мужчин до розмаїтості. Ні про який прирощений нахил мужчин до полігамії не може бути й мови.

Жінчина, економічно чим раз більше звільняючись, буде вимагати від мужчин в половім житті того, що вносить в це життя і вона сама, не так як буржуазна жінчина, що дивиться на потребу мужчин в розмаїтості, як на щось законне. „Економічні умовини, пише Лафарг, стають чим-раз однаковіші для мужчин і жінок.

Ця зміна в її економічній становищі веде за собою зміну в суспільному становищі жінки. Вона починає ставити собі жахливі питання. Чому існують дві відмінності моралі? Одна дозволяє чоловікові кохати багатьох жінок, друга дозволяє жінці, за назавжди втрачену волю, кохати тільки свого чоловіка. Ці питання для нашого часу встають чим-раз актуальніше, і наші жінки починають розуміти поєднання чоловіка й жінки, як шлюб вільних людей, які діляться обопільно в своїй еротичній й приязній найціннішим і найкращим, що люди взагалі можуть дарувати один одному" (Фридлендер).

Однак відкидаючи точку зору біологічної потреби в різноманітності, ми не можемо оминути того великого числа вказівок на кохання, задоволення, незадоволення з родинної обстановки, які і в чоловіки і в жінки бувають причинами позашлюбних полових зв'язків, а також і розлук. Навряд чи можна сумніватися, що з соціально-гігієнічного погляду моногамічний постійний шлюб є найкраща форма співжиття чоловіка й жінки: він відповідає числовому, приблизно, відношенню статей в цілому світі, він є найкраща гарантія проти зараження венеричними хворобами; він в умовах, коли немає державного виховання дітей, забезпечує дитині годування матерним молоком і її виховання. Але разом з тим треба встановити — і факти повсякденного життя це стверджують — що моногамічний постійний шлюб, вірність і незрадливість у коханні є більше ідеал, ніж дійсний факт. Соціальні умови цілої попередньої епохи зробили таке велике провалля між чоловіком і жінкою, так поглибили дисгармонію між ними, що такий шлюб і таке почуття стали не загальним правилом, а винятком. Завжди залишаються в шлюбі бажання, яких друга сторона не може задовольнити, змагання, яких друга сторона не може зрозуміти. Завжди можлива зустріч з об'єктом, який переважає даний фізичними й духовними властивостями.

Союз чоловіка і жінки звичайно не буває і не може бути стосунками, оснований на полових переживаннях. В умовах громадського життя з об'єктом полових переживань доводиться зустрічатися в найрізніших ділянках людських взаємин. Ряд факторів послабляє або зміцнює союз чоловіка й жінки. Таким фактором, як ми бачили, може стати різниця в культурному рівні подружжя, ця різниця походить з того, що чоловік, здебільшого здобуваючи засоби до життя для сім'ї, жив не замкненим в рамках сім'ї життям, а ширшим громадським життям, що розвиває його культурний рівень. Одночасно жінка, що здебільшого господарює вдома і піклується за сім'ю в рамках цієї замкненої сім'ї, одривається від громадського життя і не має ні часу, ні змоги для свого культурного розвитку. Появляється незгода в поглядах, почуваннях, різниця в культурності, ідеології — чинники, які в суспільному розвитку і зростанню людської особистості стають вищими і складнішими сторонами людських взаємин, починають чим-раз більше ускладнювати шлюб. На тлі зростаючого розриву духовного зв'язку слабшають елементи фізичного зв'язку. Половий акт — раніше складний комплекс фізичного й духовного потягу, — стає тепер актом тільки фізичним. Виразніше виступають тепер фізичні й духовні вади обох сторін. Те, що жінка швидше фізично занепадає в сучасних умовах, ще виразніше підкреслює ці вади. Утво-

рюються передумови для розірвання шлюбу, а частіше для позашлюбних зв'язків. Дуже часто позашлюбні зв'язки є наслідком занадто ранніх і дуже необачних нині шлюбів. Ранні шлюби з соціально-гігієнічної точки зору мають безперечно одну позитивну рису; вони одвертають од проституції, а значить і охороняють від венеричних хвороб. Але мають вони також і багато негативних рис. Вони засуджують жінчину на дуже довгий період дітоплодіння, часом в умовах, коли формування жіночого організму ще не кінчилося, а мужчина не дійшов ще остаточного розвитку. З того можливість кволого нащадку. І нарешті — і з цим годиться більшість психологів — ранній, напр., двадцятилітній вік, це період, коли люблять в жінчині тільки жінчину, коли захоплюються більше її почуттєвою, а не індивідуально-духовною стороною, коли шукають не жінчини з усіма її індивідуальними фізичними і духовними властивостями, а жінчини взагалі. А як це почуття минуще, як дві людині пізнають одна одну не в запалі кохання, а в довгій спільній житті, то збайдужіння, а значить і причини до нового кохання, захоплення, а через те й розлуки, або позашлюбного зв'язку при таких ранніх і необачних одруженні трапляються дуже часто.

Нарешті треба ще сказати, що досить поважною причиною позашлюбних полових зв'язків жінчин або розривів буває часто її незадоволеність з полового життя, яка полягає або в цілковитій байдужності, апатії і навіть відразі до полового акту, або в тім, що ніколи або дуже часто не буває оргазму — кінцевої фази полового акту, конче потрібної для задоволення полового збудження. Причини цього явища дуже складні і криються з одного боку в неоднаковості механізму полового акту і полового потягу мужчини й жінчини, в тім, що її половий апарат дуже трудно збуджується; з другого боку — в вихованні жінчини, в незнайомості мужчини з характером полового потягу жінчини і т. д.

О. ШЕТЛІХ

Спогади про П. А. Грабовського

Коли я прибув на місце свого заслання до Вілюйська на Якутчині 7/ІІ 1896 року, Павло Арсенович Грабовський, письменницький його псевдонім „Панько“ і „Павло Граб“, жив у селі Нюрбі, що лежить на захід по річці Вілюї верстов за триста від Вілюйська.

На заслання до Якутчини Павло Арсенович попав за так званий протест „Балаганців“. Протест балаганців, як відомо, зорганізувала група адміністративних засланців, до якої належать такі особи: колишній офіцер, поручник армії, Віктор Павлович Краніхфельд, Євеліна Людвиківна Улановська, фельдшерка - акушерка, бестужевка, згодом його дружина, П. А. Грабовський, колишній семинарист із Харкова, акушерка - фельдшерка Новаковська, Софія Єфимівна, Попов, що помер в іркутській тюрмі під час судового слідства в цій справі, Ожиков і Мих. Ів. Ромась. Останній був на засланні в Павлодарі на Семипалатинщині і був прилучений до цієї справи так би мовити посереднім способом. Сидівши в Бутирках, Грабовський зблизився з Ромасем більше ніж із іншими, бо той був українець і земляк, і потім листувався з ним.

Якутська трагедія 1889 р., розстріл політичних засланців і суд над ними схвилювали всю Росію; хвиля обурення докотилася й до Польщі, де і ми висловили свій протест, випустивши з цього приводу листівку; озвалось на це й населення й вищезгадана група політичних засланців — вони написали розкритого листа до багатьох редакцій газет та журналів і надіслали свій протест до Міністерства Внутрішніх справ, після чого були заарештовані всі, хто підписав протест.

У цій справі притягли крім балаганців і Михайла Івановича Ромася, бо під час трусу в Грабовського знайшли листа від Ромася, в якому він, відповідаючи Грабовському на прозьбу взяти участь у протесті, писав, що єдиний доцільний спосіб протесту — це протест з бомбою в руках.

Ромась був заарештований і сидів до затвердження присуду в Павлодарі. Так утворена справа і процес балаганців, що тягся три роки. Всіх їх засудили на чотири роки каторги й на заслання до Якутського краю. Новаковська та Оржиків, як євреї були вислані до Верхоянська, а Грабовський, Краніхфельд, Улановська і Ромась у Вілюйську округу; перших трое оселилося в Нюрбі, а Ромась у м. Вілюйську.

Жити тоді на засланні в Якутській країні було таки досить сумно: на величезній простороні якутської землі була розкидана жменя наших засланців. Найближчі міста були Якутськ, Олекма і Вілюйськ. Почта до Вілюйська приходила раз на місяць, а в дальші

місця навіть доброю дорогою раз на три місяці, а в часі бездоріжжя, цеб-то осінньої або весняної розстани, люди були цілком відрізані від цивілізованого світу на півроку. Не дивно, що засланці нудьгували й живучи за триста верстов один від одного, мали себе за сусідів, іноді приїздили один до одного напитися чаю й побалакати. Коли наша партія прибула до Вілюйська, то П. А. Грабовський, що більше як хто інший тужив за рідним краєм та людьми, не втерпів і перший приїхав до нас у Вілюйськ дізнатися про новини з першого джерела. Павло Арсенович, як поет та ідеаліст, не дуже заглиблювався в програмові та партійні тонкощі, хоч і з охотою дослухався до суперечок на ці теми; найбільш його цікавила улюблена Україна. Від нас, західників, він сподівався дізнатися, як стоять справи в Галичині, з якою він мав безпереривні зв'язки і куди надсилав свої поетичні твори. Найцінніші відомості про Галичину міг дати йому Станислав Кассюш, що жив деякий час у Галичині й добре знав місцеві умови, але він, як переконаний інтернаціоналіст, одночасно завдавав жалю цій добрій людині, жартуючи з його українського націоналізму. Незабаром після першої візиту наш Панько, як всі ми його називали, зовсім перебрався до Вілюйська, а по двох роках переїхали сюди ж і Краніхфельди. Перемінити місце домівки за тодішнього справника Болеслава Феліціановича Кочаровського було не тяжко — він гарно ставився до засланців і навіть сам умовляв місцевих купців та попів давати своїх дітей в науку до засланців, що гостро переслідувалося за того ж Кочаровського по інших місцях і заборонялося статутом про заслання. Всі ми мали зброю, листів наших він не передивлявся, а Грабовському часто говорив, щоб написав до своїх, аби вони надсилали йому газету в міцніших конвертах, бо й він може читати його нелегальну українську газету.

Через свій індеферентизм до програмових та партійних суперечок і чвар, Панько зо всіма добре жив і всі його любили. Особливо любив він бути в польських товаришів, хоч і називав їх польською інтригою. Там він діставав ще одно прізвище через те, що якути не могли правильно вимовляти його прізвища і замість „Грабовський“ казали „Карабовський“, а жартівливі польські товариші змінили це на „Кара — боска“, що польською мовою значить „кара божа“. Як я вже сказав раніш, між іншими засланцями найбільше нудьгував Панько. Інші любили ловити рибу, а довгими зимовими вечорами розпочинали теоретичні суперечки й розмови на програмові теми, а Панько тільки зрідка брав у цьому участь — жив він головно почтою. Жити почтою — це значило дожидати її прибуття, бо одержані листи й газети прочитувано за кілька день та ще на кілька день ставало розмов про одержані новини. Хто жив розумовою роботою, тим не вистарчало одержаного матеріалу, але Панько був непосидючий. Він, дожидajući почти, ще за тиждень або й раніш виходив зустрічати її. Версти за три до Якутська при шляху є озеро „Сисікюль“; туди звичайно заходив він і, постоявши трохи, напружено прислухався, чи не чути поштових дзвінків, але Сибірська тайга мовчазна...

Доводилося сумно вертатися додому.

Не завжди йому щастило підмовити когось із товаришів на таку прогулянку, а особливо під час зимової 40 % люти, але починаючи

від п'ятого числа кожного місяця (почта вирушала з Якутська першого числа) коли були шанси, що почта може прийти, до Панька приставали й інші товариші йти на зустріч пошти. Прихід пошти залежав від багатьох умов: від пори року, від стану шляхів, але найголовніше від козака, що віз її. Коли віз її дряглий дідусь, та ще такий, що торгував з якутами, то ждати пошти раніш як 7 числа не можна було, коли ж козак був молодий, то пошти можна було ждати і раніш. Особливо швидко привозив пошту молодий козак Михайло Попів, якого називали „Мишка Розбійник“. Мишка розбійник умів примусити якутів давати йому коні; сильний, молодий, він переїздив відстань сімсот сімдесять верст не більш як за чотири доби. Всі ці умови найкраще знав і вивчив Панько. Цими знаннями користувався він, коли агітував товаришів йти з ним зустрічати пошту. Мені взімку він казав, що сидіти за книжкою або шити чоботи і раз-у-раз сидіти — шкодить на здоров'я. В літі, коли я робив на своїм городі, він показував на хмари і казав: „покинь поливати, вночі старий піллє“. І я, дивлячись на його гарненьке обличчя, облямоване довгою темно-русою клинчастою борідкою, на його великі голубі очі (вони були добрі й довірливі, як у дитини, але завжди дивилися кудись в далину, і мені завжди здавалося, що він сумує за своєю далекою улюбленою Україною), не смів відмовити йому і йшов разом з ним зустрічати пошту. Туберкульоз легенів не давав йому йти без спочивку кілька верстов підряд. Ми сідали на пеньки при дорозі і розмовляли. Я говорив про боротьбу клас, про всесвітнє братерство народів, про те, що не слід годитися з непролетарськими партіями, що такі угоди тільки одурять робітничу класу і т. інш.

Він відповідав; „все це гарно, але це буде потім, а поки що, треба пам'ятати про російську „дійсність“. Він був переконаний, що тільки через демократію оживуть дрібні народності, що вони ще довго будуть воювати між собою за самостійне існування і аж після всіх перипетій людність дійде до міжнароднього братерства.

Так вірив Павло Арсенович.

В літі 1897 року він приписався до селян, здається, Смоленської волости під Іркутськом і виїхав з Вілюйська. Скільки пам'ятаю, спочатку він жив у Кургані, а потім переїхав до Тобольська, одружився, але прожив не довго: старий його ворог — сухоти звели його в могилу 1902 року 29 листопада на 38 році життя.

Павло Арсенович дуже цікавився питаннями заслання: збирав відомості про нових засланців, про їх біографію, про те, в якій справі були заслані. Цікаво було б відшукати цей зібраний ним матеріал, може який товариш хоронить у себе те, що зібрав Павло Арсенович Грабовський.

М. СУЛИМА

Дещо про зниклі дієприкметники¹⁾

(УВАГИ ТА МАТЕРІЯЛИ)

В сучасній і стародавній українській народньо-масовій мові зовсім немає дієприкметників тепер. часу прямого стану на—чий,—чий, минул. часу прямого стану на—ший і тепер. часу страдальн. стану на—мий. Дієприкметники на—чий,—чий і—мий, до речі, дуже поширені в російській літературній мові: „ликующая толпа, выдающийся человек, увядшие цветы, испугавшаяся лошадь, исследуемое явление“ й т. инш.²⁾ В українській народній мові замість таких дієприкметників бувають описові вирази, дієприслівники, прикметники, речівники й дієприкметники минул. часу страд. стану на—ний,—тий. А такі слова, як, напр., „зрячий, стоячий, летучий, живучий, видущий, зцілющий, відомий, знайомий, нерухомий“ і т. инш., хоч і дієслівного походження, та вже давно загубили свої дієслівні нюанси й правлять тепер за звичайних прикметників, характеризуючи сталу ознаку якоїсь речі чи істоти³⁾.

Тим часом в інтелігентсько-українській мові — найчастіше в наукових та публіцистичних писаннях, у канцелярських паперах, у газетах і перекладах — дуже рясно трапляються такі, напр., вирази: „працюючі маси, пануюча⁴⁾ класа, існуючий економічний лад, слідує положення, шиплячий звук, свистячий звук, керуючий центр, пояснююча записка, оточуюче суспільство, охоплюючий матеріал, мешкаючий у Харкові, виконуючий обов'язки завідуючого, бувший соціаліст, зарвавшийся політик, прийхавший делегат, розбившийся аероплан, зібрання відбудеться при всякому числі зібравшихся, вимагаємі відомості, пропонуємий матеріал, шануємі земляки“ й т. инш.

Наявність цих дієприкметників у мові українських інтелігентів звичайно пояснюють впливом російської літературної мови, і з цим не можна не згодитись, бо таки справді в цьому разі, як і в багатьох інших разях, на освічених українців найбільше, а іноді цілком, впливала і впливає російська літературна мова, — але не сама вона.

¹⁾ В цій розвідці за головний об'єкт досліду взято деякі граматики укр. мови, мову Тараса Шевченка й Лесі Українки.

²⁾ В народній рос. мові таких дієприкметників нема; а в рос. літерат. мову вони потрапили з перк.-сл. мови. Порівн.: Акад. А. А. Шахматов. Очерк современного русск. литерат. яз. ГИЗ. Ленинград, 1922. Стр. 28, 41, 42, 44, 180 — 181.

³⁾ Про прикметники на—чий,—чий,—мий та способи обминання дієприкметників із тими самими закінченнями див., напр., в „Увагах до сучасної укр. літер. мови“ О. Курилової та в „Украинском языке“ О. Синявського.

⁴⁾ На жаль, вираз „пануючі класи“ потрапив навіть до академ. рос.-укр. словника (т. I стор. 185), хоч далеко краще було б рекомендувати вираз „зверхні класи“.

На Т. Шевченка, напр., в деяких випадках безпосередньо впливала церк.-сл. мова чи бажання відбити її особливості в своїй мові.

Я думаю, що ось оце завваження проф. І. Огієнка, звичайно ж, не стосується до старонародньої української мови: „Причастія на *чий* вь древнемъ украинскомъ языкѣ были вь большемъ употребленіи“ [Курсъ укр. языка. Изд. 2-е. К. 1919. Стор. 219]. І коли на доказ свого твердження Огієнко подає приклади з Чернігівської грамоти 1424 р., з Прилуцької грамоти 1459 р., із Львівської грамоти XV ст., з Інвентаря 1573 р. та з Словаря П. Беринди 1627 р., то ці приклади промовляють за вплив церк.-сл. мови на письменних українців того часу, а не за колишнє поширення дієприкметників на — *чий* у народній українській мові.

Окрім церк.-сл. мови та російської літературної, до поширення в українській інтелігентській балачці „непуричних“ дієприкметників спричинився пізніше ще один чинник, а саме — деякі граматики укр. мови, куди необачні автори заводили рецепти з російської і церк.-сл. граматики, забуваючи про природу української народньої мови.

Колись дуже поширена серед українських громадян і школярів граматика, напр., П. Залозного, починаючи від 1906 року [1-е видання] прищеплювала такі дієприкметникові форми: гуляючий, знаючий, затираючий, несучий, носячий, знавший, нісший, носивший, пізнавший, принісший, зносивший, будучий, бувший, ішовший, стрівший, мокший, люблячий, терплячий, возячий, лежачий, пишучий, ведучий, ходячий, писавший, пасший [див. стор. 38 — 45 другого видання част. 1-ої. Київ, 1912].

Трохи більша роль в справі псування української мови на дієприкметниковій ділянці належить не менш поширеній колись і граматиці Гр. Шерстюка [1-е видання — 1907 р.]; кажу „більша роль“ тому, що Шерстюк додав до дієприкметників на — *чий*, — *чий* ще й дієприкметника на — *мий*. Ось приклади із граматики Шерстюка: думаючий, зріючий, цвітучий, цвівший, караємий [стор. 41 — 42 з 4-го видання 1-ої частини. Київ, 1918]. А щоб дужче уліся в мову учня ці сурогати, Шерстюк давав іще й „задачі“: „Витворіть діяльні дієприкметники часу теперішнього й минулого з слідуєчих дієслів: збирати, вити, пекти, умірати, сіяти, дихати, крити, цвісти, жити, говорити, співати, добувати, ховати, їхати, читати“; „Витворіть страдальні дієприкметники часу теперішнього... з слідуєчих дієслів: пекти, крити, читати, збирати, кохати, купити, розбивати, рубати, купувати, грати, карати, друкувати, учити, писати“ [стор. 42 четвертого видання].

Можна собі уявити, як учень засмічував свою мову, „витворюючи“ такі, напр., дієприкметники: дихаючий, криючий, добувавший, друкувавший, рубаємий і т. инш.!

Ще ширше ставив справу з ненародніми дієприкметниками відомий письменник Ів. Нечуй-Левицький у своїй „Граматиці українського языка“ [ч. I. Київ — 1914]. На щастя української літературної мови ця граматика мало відома й досі. Свої дієприкметникові рецепти Нечуй-Левицький просто списував цілком із російських граматики. От дещо з науки Нечуєвої про дієприкметники: „Од дієсловів виводяться причасники й дієприкметники... Вони... показують діяння

людей або становище предметів: думаючий, читаючий, зеленіючий, сплячий, стоячий... стукнувший... стукаючий... питаючий... гуляючий... питавший... гулявший... питаемый". По цьому йдуть „завдання“, подібні до Шерстюкових: „Виведіть причасники теперішнього й минулого часу діяльних і середніх залогів од цих дієслів: блукать, говорити, умірять, пасти, співать, ганять, кривдить, ховати, надкувать“ [стор. 67]. Уривки з дальших сторінок: — „сущий... бувший... будущий“ [стор. 70], „питаючий... роблячий... питавший... робивший“ [стор. 73], „вкриваючийся, вкрившийся“ [стор. 74], „женучий, гнавший“ [стор. 77], „біжучий, бігший... хочучий, хотівший... мелючий, моловший“ [стор. 82], „йдучий, йшовший“ [стор. 84]; „Причасники теперішнього часу діяльного й середнього залога закінчуються на *чий* і *-чийся*...: читаю — чий... пишу — чий... розмовляючий... лежа — чий... йдучий, надіючийся, болячийся... Причасники минулого часу діяльного й середнього залога й дієслові на *ся* закінчуються на *ший*, *шійся*...: робивший... минувший... тікавший... нісший... плівший... стукавший, боявшийся, злякавшийся. Причасники страждального залога теперішнього часу закінчуються на *мий*:... любимий,... носимий,... водимий“ [стор. 89—90]: „складчасті форми: будучи посилаемый“ [стор. 91]; „але може й не пошкодить мові, як приставлять *ся* до причасників: зробившийся, вмиваючийся, вмившийся“ [стор. 92] то-що.

Що правда, в декількох місцях Нечуй-Левицький говорить про відсутність своїх „причасників“ у народній мові: „Ті дієслови, котрі закінчуються в необзначенім способі на вкорочений займенник *ся*, *сь*, в народній мові не мають причасників з закінченням на *сь*“ [стор. 91]; „Нема в народній мові причасників с кінцем на *мий* і *чий*: читаемый, роблячий. Вони взяті з церковно-славянської граматики“ [стор. 92]; „В народній мові нема причасника страждального залога теперішнього часу з закінченням на *мий*: хвалимый, прославляемый. Цей причасник взятий з церковно-славянських книжок“ [стор. 94].

Коли вдатися до галицьких граматик, то й там так само єсть аналогічні факти до засвоєння учнями. От, напр., матеріал із 2-го видання „Методичної граматики руської мови“ В. Коцовського та І. Огоновського [Львів, 1912; 1-е видання — 1909 р.]: знаючий, зазнавший, ідучий, спитавший, питаючий, пасучий, даруючий, ждучий, ріжучий, хвалячий, пасший, питавший, дарувавший, ждавший, різавший, хваливший, терпівший, рісший, вівший, нісший, ішовший, варячий“ [стор. 50—53, 55, 58, 60, 61, 64], то-що.

Навіть у новіших наддніпрянських граматах маємо: знаючий, знавший, казавший, несучий, будучий, бувший, ідячий, даючий, ївший, давший, повівший, сказавший [М. Гладкий. Практ. курс укр. языка. Житомир, 1918. Стор. 52, 62, 66, 68, 69.—У 2-му виданню цієї книжки, ГІУ, 1924, М. Гладкий майже не виправив хиб, що були в 1-му виданню].

„Дієприкметникові“ ляпсуєи Залозного, Шерстюка й інших дилетантів потрапляли й у далеко солідніші й авторитетніші праці з поля української мови. В „Короткому нарисі української мови“ О. Синявського [Харків, 1918] маємо таке, напр.: читаючий, сплячий, ходячий, несучий, носивший, нісший, носячий, зносячий, зносивший, принісший, зносивший [стор. 43 й 45].

Цілком зрозуміло, що навіть такий букет українських граматик, як Залозного, Шерстюка й Гладкого, не міг не справляти відповідного враження на масу українських громадян і школярів. Отже не дивно, що в мові наших сучасних публіцистів, учених, поетів та інших діячів „пера“ досі держаться оті — *чий* — *чий* — *чий*, — *чий*. Дам лише кілька прикладів із найновішої поезії і прози:

Ми — *караючий* гнів [Чумак]. — *Наступаючий* день [Тичина]. — Для *пудуючої* париці робили дощ [Тичина]. — *Дряключий* голос [Тичина]. — Майя поправила своє невміру *викликаюче* декольте [Хвильовий]. — Соломинка, за яку хапається *тонучий* [Хвильовий]. — Вони схоплять моє *розквітаюче* серце [В. Поліщук]. — Над *сплячими* вітав сон [Плуг, зб. I]. — Нема *бажаючих*? [ib.]. — Штовхнула його непритомно — *падаючим* тілом [Плуг, зб. II]. — *Чий* руки обпалювала його *гіпнотизуюча* сталь [ib.]. — Підніс *палаючий* огонь до живота [ib.]. — Важко було од *насівиших* думок [Хвильовий]. — Протестував *новоприбувший* гість [Васильченко]. — Чути було його важку ходу по довгому коридору *бувшого* буржуйського, а тепер робітничого будинку [Плуг, зб. II]. — Чудна гармонія зі сліз, поривів у височінь, *незадовольняємих* бажань і нелюдських гордоців (Черв. Вінок).

До цього треба додати, що взагалі в українському друкованому слові за останні два-три роки дуже зменшилося отих дієприкметників на — *чий*, а надто на — *чий*, — *чий*. Можна бути певним, що невдовзі ці сурогати зовсім зникнуть, і укр. літературна мова широкого вжитку ще ближчою стане українській народній мові, бо позбавиться дієприкметникової аристократично-інтелігентської риси. Що до причин зникання на наших очах отих антинародніх дієприкметників, то я їх убажаю в занепаді галицьких шкільних тенденцій [церковно-слов'янсько-польсько-російсько-український жаргон] у нашій мові після перенесення культурного пріоритету з Галичини до УСРР¹). Не аби-яке виконавче, мовляв, значіння у цій дієприкметниковій справі належить усім трьом виданням „Уваг“ О. Курилової, а пізніше — „Українському языку“ О. Синявського. Можна сказати, що ці дуже поширені серед наших громадян книжки вирікли остаточне „zugück“ згаданим дієприкметникам.

А проте погляди про відсутність в укр. мові дієприкметників на *чий*, — *чий*, — *чий*, — *чий* мають свою довгу історію.

Ще в першій за нових часів укр. літератури друкованій граматиці укр. мови О. Павловського єсть дуже влучне, хоч і неповно зформульоване спостереження: „Причастій ни настоящего, ни прошедшаго временъ у Малороссіянъ совѣмъ нѣтъ; а замѣняютъ оныя мѣстоименія, первое той, що, тотъ, который и глаголь въ настоящемъ времени, а последнее тѣже мѣстоименія и глаголь въ прошедшемъ времени на пр.:

Подай, паньчу! мыні тую свічку, що на столі стоїть.

Тымушь я нечувъ теі казані, що въ церкві дякъ чытавъ“.

¹) Про стосунки між „надністрянською“ й „наддніпрянською“ літературною мовою див.: Акад. Ол. Шахматов — Акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови. К. 1922. Стор. 116 — 122.

Так само про „помогаючий глаголь“ О. Павловський каже, що той „глаголь“ „причастій же не имѣть“¹⁾.

Етнограф Цертелев заперечував твердження Павловського про відсутність в укр. мові дісприкметників, посилаючись на такі слова, як „писаний, украдений, стоячий, лежачий“. Відповідаючи Цертелеву, Павловський не змінив свого погляду, але додав, що словами „писаний, украдений, стоячий, лежачий“ не можна скорочувати додаткових речень.

Дарма що „правило“ О. Павловського було зформульоване не зовсім гаразд, та воно досі лишається далеко відповіднішим до української мови, ніж згадувані рецепти Шерстюка, Залозного й инш. Твердження О. Павловського розвинули і вдосконалили потімні добрі знавці української мови із наддніпрянців і галичан: Смаль-Стоцький, Тимченко, Сімович, Огієнко, Курило, Синявський та инш.

Тільки ж поки справа з антинародними дісприкметниками виходила на чисту воду, на українського інтелігента й письменника невпинно й методично впливала російська літературна мова та поширеніші дилетантські граматики. Все це встигло подекуди створити, я сказав би навіть, літературну традицію. Говорячи про таку традицію, я маю на думці не тільки твори письменників, а взагалі українське друковане слово [журнали, газети, то-що]. Що правда, цей чинник для маси українського громадянства мав найменше значіння з причин, здебільшого незалежних од того громадянства [заборони укр. книжок, раритетність їх, просто брак їх і т. инш.]. Та як би там не стояла справа з поширеністю укр. друкованого слова серед маси, воно—це друковане слово, ця літературна традиція, засвоюючи й позичаючи чим-раз більше фактів із рос. літерат. мови, звичайно, дуже впливала на українських письменників. Вплив цей був прогресивний. Що ближче письменник [пересічний] до нашого часу, то більше в його мові російських запозичень і наслідувань. Не дарма ж уже понад 20 років ми чуємо цілком правдиві, хоч і нервові подекуди скарги „пуристів“ на засміченість укр. літературної мови. Із давніших яскравіших „скарг“ згадаю, напр., книжечку М. Пилиповича „Дещо про сучасну стадію розвитку української літературної мови“. Київ, 1913 [це саме М. Пилипович друкував і в журналі „Світло“: № 4 за 1912 р. і № 5 за 1913 р.].

Отже взагалі а ргіогі [бо не маю змоги в цій спеціальній розвідці викласти всі факти], а що до антинародних дісприкметників, то а posteriori я можу сказати, що на мові Лесі Українки вплив рос. літерат. мови [=укр. літературної традиції] відбився далеко виразніше, ніж на Т. Шевченкові. І це зовсім не тому, що Л. Українка написала більше за Т. Шевченка, а з инших причин: Шевченко—селянин, Л. Українка—інтелігентка [батько її навіть не говорив по-українському]; за часів письменницької діяльності Т. Шевченка [1838—1861] українське друковане слово було далеко вужчого діапазону і взагалі стояло під егідою етнографізму, а за часів письменницької діяльності

¹⁾ Цитати та инші відомості, що до граматики Павловського, беру просто з книжки проф. Ів. Огієнка: Граматика української мови О. Павловського 1818 р. Київ, 1918.

Л. Українки [1884—1913] українське друковане слово, поширивши межі свого вжитку, уже було під дуже непевним протекторатом, — скажу словами акад. Кримського, — „галицько-українофільського жаргону“ [Нариси з істор. укр. м. К. 1922. Стор. 120].

Отже немає нічого дивного, що в мові Т. Шевченка майже зовсім не помітний вплив рос. мови, що до дієприкметників; а в деяких місцях [і не рідко!] літературної спадщини Л. Українки натрапляємо просто на дивовижне калічення укр. мови переважно дієприкметниками на — *чий*, дарма що серед укр. стилістів Л. Українка має одно з найперших місць.

I

Дієприкметників на — *чий* у Шевченка взагалі немає; у нього єсть лише прикметники на — *чий* дієслівного походження, що трапляються в 45 прикладах. Самих цих прикметників я занотував собі 18, рахуючи окремо такі слова, як „всемогу́чий“ і „могу́чий“, „дої́жджа-чий“ і „прої́жджа-чий“, та зараховуючи сюди й непевного прикметника „ри́пучий“. Непевним я його зву тому, що, може, Шевченко його й не вживав, а він опинився в тексті деяких „Кобзарів“ з ласки редакторів і взагалі інтерпретаторів Шевченкових рукописів. Отже, коли вважати за ілюстративну одиницю кожна з двох згаданих пар прикметників [„всемогу́чий“ і „могу́чий“, „дої́жджа-чий“ і „прої́жджа-чий“] та не рахувати слова „ри́пучий“, то в мене буде лише 15 Шевченкових прикметників на — *чий* дієслівного походження.

У Лесі Українки таких прикметників удвоє більше, а прикладів, де вони трапляються, у мене єсть до 300. До того ще Л. Українка часто вживає просто дієприкметників на — *чий*, про що мова буде далі.

Спільних прикметників Шевченко й Л. Українка мають одинадцять. Подам їх у прикладах, за абеткою:

Гарячий: Очі... гарячим залізом випікали [Сліпий, 162]. — Матерніх гарячих сльоз... море розлилось [Кавказ, 189]. — Ноги устромила в гарячий попіл [Відьма, 214]. — Ридав гарячими сльозами [Як. II, 19].

Оце й усі приклади з „Кобзаря“ й „Назара Стодолі“. З творів Л. Українки я міг би подати із 50 аналогічних прикладів; до них довелося б прилучити й прикладів із 10 вживаного в Л. Українки прислівника „гаряче“: Може б та щира, гаряча мова зломила зіму I, 15. — Впав додолу, мов гаряча куля II, 126. — Зловити на гарячім вчинку III, 65. — Принеси гарячого вина IV, 72. — Той гарячий вітер — то чисте пекло V, 126. — Сонечко... червонить своїм світлом гарячим спечений степ VI, 20. — Ви не дарма так гаряче просили її зостатись VII, 46 і т. ин.

Живучий: А з вольними козаками що я виробляла?!.. Ну й живу́чі-ж, прокляту́чі! [Велик. льох, 170].

У Шевченка це слово — прикметник; значіння його — „максимально здатний жити“. У Л. Українки воно завжди має дієприкметникове значіння. Ілюстрацій цього явища у мене єсть із 15, а взагалі їх у Л. Українки більше. Всі вони з „Істор. східн. народів“, а відтіля їх узято до II-го тому, вид. „Книгоспілки“. Це — фрази з переспівів

з німецьк. перекладу Ріг-Веди: Славна з'явилась богиня, живуча в повітрі II, 163; ІСН, 17. — Іди веселити живучих і оживляти умерлих II, 165; ІСН, 17. — Промені, наче палкії огні, освітили живучих II, 169; ІСН, 21. — А від помершого долі я бороню всіх живучих II, 172; ІСН, 23.

Інші фрази з ІСН тільки підкреслюють, що Л. Українка вживала цього слова так, як уживають росіяни дієприкметника „живучий“: Його істота, живуча сама в собі... створила найперше ІСН, 28. — Для певности всіх живучих владар створив царя ІСН, 30. — Філософ... уважає Ніщо початком всього живучого ІСН, 38 — О, царю Менкера, в вічності живучий! ІСН, 97. — Живучі в домі голили собі брови на знак жалоби ІСН, 141 і т. инш.

Колючий: Стежечка... колючим терном поросла [Не кидай, 227]. — Бур'ян колючий... в яру чорніє [У бога, 270]. — Отак нам довелося йти ще змалечку колючу ниву [Сестрі, 400]. — Злая ж доля колючим терном провела [Марія, 406]. — Будяк колючий... коло криниці [Марія, 413]. — Нива... проросла колючим терном [Саул, 433].

У Л. Українки я натрапив на це слово так само, як і в Шевченка, разів із 6: Завжди першую колючую тернину приносила хвилина воріття I, 212. — А брати коло вас, наче гілля троянди колюче I, 295. — Виріс там будяк колючий II, 30. — Серед колючих хащів... розчищено невеличку нивку IV, 229. — Він тебе... потяг би по колючому ложиську V, 17. — Люди не могли мене діткнути колючим осудом V, 216.

Лежачий: Хоча лежачого й не б'ють, то і полежать не дають [Хоча лежачого, 434].

У Шевченка я помітив слово „лежачий“ лише в цьому прикладі. У Л. Українки воно трапляється частіше [маю 6 прикладів], і не завжди я вважав би його за прикметника: Серед лежачих чутно якийсь стогін III, 244. — Лежачим краю рідного немає III, 245. — Він лишається стояти перед лежачими гостями V, 263. — Труни ті вироблялися на шталт людського тіла в лежачій постаті ІСН, 148. — Барельєф... з'являє царя..., лежачого на софі ІСН, 173. — Знайдено... постаті лежачих левів ІСН, 180.

Дієприкметниковий характер слова „лежачий“ надто яскраво виявляється в прикладі з ІСН, 173.

Летучий: Не дай... летучі літа марно тратить [Неофіти, 380].

В такому вигляді цей прикметник у Л. Українки, як і в Шевченка, трапляється один раз: Спадав летучою зорею в хату I, 219.

В усіх інших прикладах [12 - ох] Л. Українка вживає „летючий“: Летючі зорі I, 124; VI, 173. — Летючії зорі I, 225. — Летючими зірками... хотіла-б я вас виховати, слова. I, 257. — Летюча зоря I, 320. Летючий рій мандрівців I, 324. — Я лину на безвість в вогкі летючі сніги I, 335. — Летюча зірка V, 38. — Які хороші світляки! летючі! V, 42, V, 44. — Все, що блискуче, все те летюче V, 66. — Дивіться, он летюча рибка! VII, 67.

Могучий і всемогучий: Не завидуй могучому [Не завидуй, 145]. — Цар... всемогучий дере порфіру на онучі [Саул, 432].

У віршах і художній прозі Л. Українки я цих слів не знайшов, а в ІСН трапляється слово „могучий“: Він завжди святий і могучий ІСН, 29.

Незрячий: Іван Гус думав... диво показати очам незрячим (Бретик, 147). — Шкуру дерете з братів незрячих (Послання, 192). — Короновану громаду покажем... незрячим людям (Стар. сестро, 276). — Раби незрячі!... Раби незрячі, сліпі! (Неофіти, 383). — Люди темні, незрячі дива господні побачать (Подраж., 398). — Незрячі прозять (Подражан., 398).

У Л. Українки я натрапив на це слово лише раз: Ваше сонце... слёзи викличе з очей незрячих III, 106.

Пахучий: Підпустив мені пахучого курева (Як. II, 418).

Цей приклад — із одного Шевченковського листа, а в „Кобзарі“ цього слова немає.

У Л. Українки я натрапив на це слово також лише раз (у вірші): Хай тобі буде одежа, покроплена сутим соком чудовим, пахучим з усякого божого зілля II, 381.

Дам на увагу, що в цій фразі Л. Українка надала слову „пахучий“ дієприкметникового значіння. Після „чудовим“ стоїть кома, а дальша частина фрази „пахучим з усякого божого зілля“ становить скорочення ось такого речення... покроплена соком чудовим, що пахне з усякого божого зілля.

Рипучий: це слово, як уже згадувалося, непевне в Шевченковому „Кобзарі“. Франко дає редакцію: Ой з-під гори, та з-під кручі ішли мажі рипучи (Фр. II, 129), а в примітці: „в автогр. Ішли мажери пьючи“ (ib). „Ішли мажі рипучи“ і в Доман. (стор. 448), але в своєму „Крит. розсліди“, на стор. 247—248, Доманицький обстоює за „ішли мажери пьочи“. Такий текст подають і Айзеншток-Плевако (стор. 298), а в примітці заперечують „мажі рипучі“ (ib). Що до кінцевого *И* в слові „рипучи“ (у Айзеншт.-Плев. — „рипучі“), то воно могло мати в Шевченка і значіння *І* (див. розвідку проф. О. Сиявського в журналі „Україна“ ч. 1—2 за 1925 р., стор. 101).

У Л. Українки я знайшов три приклади на слово „рипучий“: Він озивається до Гебрея... рипучим голосом IV, 212. — З ганку чути рипучий голос VI, 189. — Екбальганем... гукнула... гострим, трошечки рипучим голосом VI, 282.

Смердячий: І сонце не гріло б смердячого гною (Послання, 193). — Прийде ніч в смердячу хату (Козачковськ., 260). — Всі полягли... в багні смердячому (Варнак, 273). — Гриземося... за маслак смердячий (Неофіти, 387). — В смердячій жидівській хаті б похмеливсь (Якби то ти, 403). — І стане купою на купі смердячий гній (Бували війни, 437). — Покину оце смердяче укруплення (Як. Р. 411). — Я не пошлю тобі смердячого слова (ib. 418).

У Л. Українки — один раз: Ти ж тільки слухай, що це за слова... „гадючий виродку“, „нащадку пекла“, „душе смердяча“... бридко вимовляти IV, 41.

Співучий: Співуча, нічого сказати! (Відьма 213).

У Л. Українки — двічі: Весь Єгипет стогнав, мов співучий колос у пустині I, 230. — Починає спокійним, співучим, розмірним голосом V, 34.

Окрім того, Л. Українка вживає слова „співочий“: Струмки задзвеніли співочі I, 33. — Візьму собі твою співочу душу V 39.

З інших прикметників де - котрі трапляються тільки в Шевченка, а де - котрі тільки в Лесі Українки. Спочатку подам ті, що в Шевченка:

Гнучий: Гне стан гнучий (Утоплена, 114). — Нащо мені... стан мій гнучий (Дівчії ночі, 128). — Дивується все на стан гнучий (Г. З. 288). — І станом гнучим... очі веселю (І станом, 367). — Дивлюся... на стан твій гнучий (ib. 367).

Доїжджачий: А ми дотепні доїжджачі хортів годуємо (Якось то. 437).

Цей прикметник має силу речівника, як і дальше слово.

Проїжджачий: Старий батько... прохожих, проїжджачих у двір закликає (Наймичка, 183). — Дуб посадили на прикмету проїжджачим (Моск. криниця, 267).

Кип'ячий: Він тебе кип'ячою смолою напоїть (Як. II, 15).

Це слово — з „Назара Стодолі“.

Ревучий: Реве ревучий (Заповіт, 208). — По Колізею ревучим громом пронеслась і стихла буря (Неофіти, 386).

Ходячий: Не дай спати ходячому (Минають дні, 206).

У Лесі Українки, хоч і нема саме цих небагатьох прикметників та єсть далеко більше (23) інших:

Балакучий: І балакучий був як перш II, 340.

Блискучий: Слідкує його рухи... поглядом блискучим I, 25. Блискучого літнього ранку хожу я по своєму саду II, 193. — Завоює Палестину вже без меча, самим блискучим ралом III, 245. І забув я пустиню рідну й батьківський намет для нечести блискучої IV 110. — Стелилися незнані трави, квіти, блискучі білі V. 24. — Яким величним, блискучим, повабним здалося метеликові те світло. VI, 11. — Вам пророчать блискучу прийдешність VII, 89.

Взагалі я маю із 50 випадків уживання в Л. Українки слова „блискучий“; це число збільшилося, коли б я занотував багатенько аналогічних випадків з „Істор. східн. народів“.

Болючий: І з долу вгору він до мене звів такий болючий погляд, повний туги V, 71.

Із цим прикметником споріднений оцей прислівник, разів із 5 уживаний у Л. Українки:

Боляче: Ти боляче мене словами б'єш IV, 135. — Як боляче, як страшно теряти віру в дорогу людину. IV, 173. — Коли се боляче, то може годі IV. 177. — Тее „возися з тобою“ боляче різало Юзі серце VI, 180. — Коло серця знов щось замулило боляче VI, 205.

Бродячий: То шлях непевний, — всякий люд бродячий, усяке розбишацтво там буває IV, 36. — В очеретах заблимали два бродячі вогники V, 40. — Бродячі народи ІСН, 193. — Провадять бродяче життя ІСН, 74. — Набігли бродячі азіатські народи ІСН, 105 та инш.

Висячий: Висячі сади ІСН, 176.

Гнітучий: Серед гнітучої природи ІСН, 208.

Жеручий: У чорних очах блискотів огонь... жеручий II, 314.

Линючий: Хист видавався мені тоді якимсь бездушним, розмалюваним линючими фарбами ідолом IV, 268.

Маючий: Він... обдере маючих та дурних IV, 242.

В цьому прикладові „маючий“ означає „заможного“ (рос. „состоятельный, зажиточный“). З однаковим наголосом Л. Українка вживає цього слова і з значінням дієприкметника: Говорив я з ним, не як маючий владу, а як той, що в глибині душі провину чув V, 114.

З дієприкметниковим значінням Л. Українка вживає цього слова і в „Істор. східн. народів“: Геродот... описує їх, яко не маючих сталої домівки ІСН, 75.— Вони тримали себе..., яко маючі силу в країні ІСН, 188.

Минучий: „Машиноманію“ він вважає минучою стадією культури VII, 177.

Неблискучий: Чим відбивають ті неблискучі й невеликі сиві очі від інших сивих очей VI, 230.

Неминучий: Сила молода ішла на смерть, на згубу неминучу I, 243.— Воно завчасу краще привикати до неминучого III, 190.— Невже ніколи ти того не бачиш, що буде, неминуче, неблаганне III, 207.— Смерть неминуча III, 221.— Смерти неминучої трагізм III, 275.— Ще ж неминуче до нас не прийшло V, 54.— Там сонце уміє вдавати переможця в останній час перед неминучою поразкою VI, 281.— З неминучим світанням він зникне VII, 33.— Неминучий... катехізіз питань VII, 162.— Він неминучий VII, 168.— Нам загрожує вкінці руїна ілюзії при неминучій заяві, що це все був тільки сон VII, 175.

Сюди ж і прислівник „неминуче“: Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї VII, 163.

Нерішучий: Завваживши нерішучі постави обох, проникливо і грізно дивиться на Кассандру III, 198.

Сюди ж і прислівники „нерішуче“ й „нерішучо“: Поет нерішуче переглядав свій рукопис VI, 278; аналог.— IV, 99; VI, 191.— Ахайці нерішучо розступаються перед нею III, 235; аналог.— III, 230.— Мавка трохи нерішучо подає йому руку V, 65.

Нестерпуче (прислівник) трапляється лише в такій комбінації: Гейне... дав нестерпуче-реальну примару огидливих підземних таємниць смерті VII, 158.

Нетерплячий: Публіка здійсмає нетерплячий гомін IV, 191.— Вдивляється в чоловіка, не вважаючи на нетерплячі рухи IV, 232.— Глянула на Мілевського тривожним нетерплячим поглядом VII, 77.— Робить розпачливо нетерплячий жест VII, 93.— Але нетерплячий юрбі цього мало VII, 179.

Сюди й прислівник „нетерпляче“: Дід покликнув нетерпляче II, 293.— Дивляться так нерухомо жалібно та нетерпляче II, 308.— Той нетерпляче стріпає чубом IV, 295.— Весняний вітер нетерпляче зітхає V, 35.— Лукаш знизує нетерпляче плечима V, 47.— Він нетерпляче знизав плечима VI, 258.— Аналогічні приклади III, 268; IV, 204, 212, 257; V, 30, 151; VI, 257; VII, 92.

Палючий: Ясним вогнем засвітилось воно, чистим, палючим, як добре вино V, 86.— Палюча, люта рана в мене в серці V, 132.— Чи ж я не чув у себе на плечі палючих сліз? V, 205.— Промені порізнені єднає в одну... палючу точку III, 277.

Пекучий: Думи глибокі будять речі та сльози пекучі I, 12.— Приходилося мені пекучу, гірку правду вислухати I, 111.— Журливеє

віття... нагада тобі тугу пекучу I, 163.— Ледве сунули десять верблюдів тягар той пекучий I, 233.— Холодніша ставала пекуча колись домовина I, 236.— Хамсін... дише полум'ям пекучим I, 322.— Темрява наче не сміє в тишу пекучу вступити I, 326.— Пекучий племінь бачу в твоїх грудях II, 234.— I, мов на жар пекучий, наступати я буду на слова твої III, 117.— Перебиває з пекучим жалем IV, 60.— Хіба холодне те ждання пекуче IV, 97.— Її не чарують розкішні картини, будять вони в серці жаль пекучий VI, 70.

Плавучий: Мореллі назвав свою утопію „Погибель плавучих островів“...; справді такі плавучі, хисткі та нетривкі „острови“ мусіли загинути VII, 156.

Плакучий: Тихо, журливо кида головою, віттям плакучим верба I, 76.— Даремно хотіла я арфу свою почепити на вітах плакучих смутної верби I, 128.— Плакучих верб і кіпарисів гай I, 157.— Не дивлись на березу плакучу I, 163 (двічі) Схилилися б над сонною водою берез плакучих нерухомі віти I, 262.— Приніс оці плакучі вісті I, 328.— Галява з плакучою березою V, 9.— Вітер... зітхає... розвіваючи гілля плакучій березі V, 35.— Мавка змінюється раптом у вербу, з сухим листом та плакучим гіллям V, 76.

Рішучий: Доля любить сильних, одважних і рішучих III, 196.— Змінює свою дотеперішню понуро-потайну гутірку на рішучу IV, 234.— Тон рішучий VII, 67.— Молодий натуралізм ще не сказав рішучого слова VII, 159.— Ми живемо в плідну та рішучу добу VII, 182.

Сюди й прислівники „рішуче“ й „рішучо“: Рішуче „поговорила“ з нею VI, 181.— I Дарка рішуче поступила наперед VI, 207.— Говорить уривчасто, рішучо III, 59.— Аналогічно: V, 108; VII, 93.

Родючий: Має землю правдиво родючу ICH, 82.— Край багатий, родючий ICH, 102.

Сидячий: Стояли... дві сидячі фігури ICH, 111.

Сліпучий: Хто ж там у жовтій та сліпучій млі на честь Хамсінові таночки водить? I, 322.— Промені порізнені єднає в одну сліпучу та палючу точку III, 277.

Стоячий: Повітря стоїть нерухоме, як води стоячі I, 325.

В ICH це слово має значіння дієприкметника: Ймення, стоячі близько їх, були напевне ймення царських батьків ICH, 84.

Терплячий: Терплячих і покірних не лякає смерть IV, 26.

Тремтячий; цього слова Л. Українка вживає частіше, ніж багатьох допіру згаданих, і не завжди надає йому прикметникового значіння. Приклади: Проміння тремтяче I, 21.— Круг тремтячий I, 130.— Тремтяча роса I, 208.— Тремтячий... тон I, 369.— Світло тремтяче II, 151, 156.— Північ... схопить бідну тремтячу людину II, 154.— День непевний, тремтячий встає II, 155.— До тремтячих грудей пригортала II, 187.— Казав тремтячим... тоном II, 348.— Шнур тремтячий III, 278.— Говорить голосом тремтячим IV, 132, 9, 106; аналогічно— V, 123, 136; VI, 207, 58, 275; VII, 75.— Йоганна тремтячими руками бере чарку IV, 283; аналогічно— V, 71, 197; VI, 98, 235; VII, 183, 353.— Цілує її довгим, ніжним, тремтячим поцілунком V, 37.— Очі з тремтячими віями VI, 77.— З тремтячої темряви лунав солов'йовий спів VI, 94.— Від берега бігли до нас червоні тремтячі стрічки VI, 172.— Юзя спустила тремтячі вії VI, 213.— Юзя... влетіла

в кімнату задихана, тремтяча VI, 218. — Шпарким і тремтячим рухом пробігає руками по всьому тілі VII, 66. — Я б гречно відповів з тремтячим серцем VII, 350.

Сюди ж і прислівник „тремтяче“: Стиснула тремтяче його руку VI, 276.

Приклади, де найвиразніше виявляється дісприкметниковий характер слова „тремтячий“: Всіх людей збере в громаду вільну..., а не в отару з пастухом свавільним та з лютими собаками, тремтячу від голосу вовків IV, 25. — На заході вона переходить у справжню пустелю, піскувату, повиту сухим маревом, тремтячим від спеки IV, 211. — Зустрів... діда сивого, похилого, тремтячого на ході ІСН, 39.

Окрім уже згаданих дісприкметників на *чий*, Леся Українка вживає багато ще й інших дісприкметників на *чий*. Приклади:

Повздержати непомірну веселість бенкетуючих ІСН, 145. — Мілевський (до Сані благаючим тоном) VII, 34. — Люд його бачив... вертаючого з походу ІСН, 153. — Халдеї... з'являються... мало не... огнепоклонцями, вірячими більше в самих ідолів ІСН, 185. — Темно-червоне світло, неначе той одблиск пожежі, лихо віщує, темряву ночі розсунув I, 8. — Рука... написала три огнистих слова, віщуючих погибель Вавілоу ІСН, 177. — Вмираючі боги VII, 176. — Нехай мій голос волаючим не буде в пустині III, 94. — Був голосом волаючим в пустині VII, 179. — Факт вражаючий! II, 263. — Вони... вважались... різними постатями... всеобіймаючого Брама ІСН, 25. — Почали уважати її... всеобіймаючим і вічним ІСН, 38. — Позаду чоловік граючий на лірі ІСН, 104. — Царь граючий в шахмати ІСН, 118. — Часом він малюється даючий поданки богам ІСН, 97. — Темперамент діалогуючих людей у Платона не виявляється ніяк VII, 145. — Були... дивні потвори, еднаючі в собі частину різних царств природи ІСН, 183. — Любов (замираючим голосом) VII, 63. — Рухи в неї поривчасті й зникаючі V, 68. — Зробив рукою рух, не то наказуючий, не то запрошуючий V, 258. — Здоганячі стрільці на конях, тарани разбиваючі мури ІСН, 168. — Довго проводити буду сумними очами подруг моїх легкокрилих зникаючий рій I, 109. — Багато малюнків і статуй, з'являючих святі речі, ІСН, 134. — Єсть малюнки, з'являючі приношення поданків мертвому ІСН, 145. — Люд його бачив... ідучого або вертаючого з походу ІСН, 153. — Чому ти... не стогнав, бачивши... сина йдучого на смерть ІСН, 127. — Свіфт розвинув у своєму творі... критику існуючого ладу VII, 153. — Істнує і неістнує ІСН, 38. — Були то... символи влади караючої і стримуючої ІСН, 187. — Студент кінчаючий VII, 6. — Що сужено кленучому? III, 133. — Натура гине..., немов конаюча вродливиця в сухоті I, 57. — Там він по конаючих снігах волочив важкі та вохкі шати I, 327. — Конаюча надія розширила її великі темні очі V, 68. — Теофіл [навчаюче]. Богів нема багато, бог єдиний IV, 141. — Був він прийнятий, як несучий рятунок ІСН, 128. — Одвертаючий рух III, 53. — Природничі науки, надто описуючі, були досить розвинені ІСН, 189. — Огонь... осліплюючий II, 314. — Здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючої народности

VII, 124. — До пануючих станів ICH, 152. — До обох пануючих каст VII, 153. — Самі стали пануючими кастами ICH, 153. — Тон рішучий, переконуючий VII, 67. — На ньому намальоване сонце переходяче підземні країни ICH, 119. — Тоді почувся голос з храму, питаючий, навіщо виганяють птиць ICH, 61. — Прошу уважати мої слова... за вираз одної людини, близької до радикальної справи,... отже пишу-чої в її інтереси VII, 119. — Кидає підозріваючий погляд VII, 70. — І народилися плазуючі гади ICH, 142. — Нація розділялася на урядовців і на простих людей, платячих податки ICH, 188. — Нам з Орестом належить надгорода за рятунок помираючих на водах VII, 10. — Ранійше потішаючої віри в Озіріса була віра про смутне, страшне царство вічної смерті ICH, 145. — Дістає... приправу з просторих поучаючих розмов VII 190. — Завжди були вгорі пояснюючі написи ICH, 172. — Святці й вояки були правлячими станами ICH, 151. — Її не заспокоїла тая тиха, тепла, немов чогось прагнуча ніч VI, 91. — Геродот... опи-сує їх яко... приносячих людські жертви ICH, 75. — Проймаючий спів свірілі I, 369. — З проймаючим жалем дивиться на їх V, 255. — Проймаючий погляд VI, 196. — Тихо, проймаюче, смутно V, 141. — Щось є проймаюче і героїчне в цьому образі VII, 185. — Над безоднею була темрява... та дух..., проникаючий все ICH, 142. — Піхотинці були мов леви на горах рикаючі ICH, 117. — Не п'ятий акт роздира-ючої драми VI, 105. — Поблід... серафім..., закривши вид крилом сіяючим своїм I, 210. — Змальовані... діти подоланих, співаючі хвалу цареві ICH, 173. — Люди,... розумом сяючі, й тії в гробах поховані II, 380. — Атта Троль казав... хрюкаючим тоном II, 348. — Усе навколо затиха під владою чаруючої ночі I, 218. — Всі корились чаруючий силі II, 386.

Ці й раніше подані приклади дають по-над 60 дієприкметників на *чий*, уживаних у Л. Українки. Найчастіше вони трапляються в „Історії східних народів“, іноді в ремарках до п'єс і зрідка в самих віршах. Це діється тим, що Л. Українка просто не обробляла тексту „Історії“ (про це говориться й у передмові до „Історії“) і мало уваги звертала на ремарочні вставки.

II

З дієприкметниками й просто прикметниками на *чий* справа стоїть інакше. У Лесі Українки їх таке саме число в обігу, як і в Т. Шевченка, а саме — 26 (всікі приставки до уваги не береться). У Лесі Українки майже всі вони — народні; у Т. Шевченка переважна ча-стина їх церк.-слов'янізми й росіянізми.

Спільних слів згаданих категорій у обох письменників єсть 9: видющий, гулящий, живущий, наступающий, невисипущий, роботящий, суший, трудящий, цілющий.

Тільки у Т. Шевченка трапляються такі (17): болящий, буду-щий, взирающий, всевидящий, грядущий, діющий, доброзичливий, заважающий, злочиняющий, знающий, любящий, могущий, незрячий, немовлящий, пасущий, скорбящий, творящий.

Тільки у Л. Українки трапляються такі (17): віщий, жебрущий, жерущий, загребущий, кружачий, минущий, мовчущий, невмиру-

пий, непитущий, палющий, плачущий, послідущий, пропащий, сплящий, текущий, тямущий, цвітущий.

Ілюструючи прикладами ці слова, подам їх за абеткою.

Болящий: Катерина з болящої і очей не зводить (Наймичка, 186). — Болящая... питається (ib., 186). — Не помогла болящому, бо не допустили (Відьма, 220). — Отак вона... болящих лічила (ib., 221). — Які села проходила, — болящих питала (ib., 221). — Вона все по болящих день і ніч ходила (ib., 221). — Ніхто й не загляне до грішного болящого (Княжка, 241). — І болящєе побите серце стрепенеться (Козачковськ., 260).

Будущий: в „Кобзарі“ цього слова немає, а трапляється воно в Шевченкових листах через вплив російської мови (взагалі в своїх листах Шевченко частенько мішає українські слова з російськими): Я виставляв ціну на моїх будущих рисунках (Як. II, 358). — З сією почтою не пишу тобі... чи не дасть бог з будущею (ib., 407). — Передайте мой будущій княгині оцю... пісеньку (ib., 429). — Будущее подружє мое зоветься Лікерія (ib., 440). — Покопаш наше будущее кшшло (ib., 440).

Взыскающий: Чи є ще взыскающий бога? (Псалми, 202). — Тут наслідування церк.-сл. „взыскай бога“, що єсть у самому псалмі.

Видющий: в такому вигляді це слово єсть лише у Л. Українки: Я прагну сеї чистої водиці, що видющим, мудрим робить II, 266. — Ноги мої все ще міцні, очі мої все видючі III, 152. — Я переміг тебе, видюща сестро III, 209. — На пробу, чи не станеш раз видющим III, 214. — Нехай твоє видюще око править рукою певною III, 218. — Метерлінк врятувався, впровадивши трагічний елемент у свою центральну антитезу сліпців, заблуканих посеред світла і видющих VII, 185.

Окрім цього, у Л. Українки єсть іще „всевидющий“: Ми раптом стали, як ти, всевидючі I, 321. — Признатись мушу, ти ж бо всевидюща III, 219. — Всевидющий свідок почувань IV, 36.

У Т. Шевченка натрапив лише раз на „невидющий“: Невидющими очима мов сонце побачив (Сліпий, 160).

Віщий: Пугача віщого крик I, 14. — Господь його карає віщим духом I, 218. — Віщий слух у вілі-чарівниці II, 128. — Бог... гнів йому прорік устами віщими Кассандри III, 209. — Кассандра (віщим голосом) III, 211. — Починає промову велично-віщим голосом III, 212. Ой, царю, чи віщий прозорливцю III, 217. — Тут слуга перебив віщий сон свого пана VII, 192.

Всевидющий: див. „видющий“.

Всевидящий: А ти, всевидящее око! Чи ти дивилося зви-сока (Юродивий, 392).

Це — црк.-сл., позичений із російської мови.

Всежерущий: див. далі „жерущий“.

Всетворящий: див. далі „творящий“.

Грядущий: церк.-слов'янizm, позичений з російської мови: І вимовить боюсь тепер твоє грядущее (Петрусь, 360). — І притчею стане грядущим тиранам (Неофіти, 378). — Тобі вже зазирає в очі твоє грядущее (Марія, 406).

Гулящий: Як матимеш гулящий час, то піди в Сімонов монастирь (Як. II, 380).

В „Кобзарі“ цього слова немає. У Л. Українки я натрапив на нього лише раз: І я ще маю жебрати одежі отій своїй з біди гулящий жінці IV, 17.

Діющий: Хто б спас мене од лукавих і діющих злая? (Псалми, 203).

Тут — наслідування церк.-слов'янського: „Кто востанетъ на лукавнующыя; или кто спредстанетъ ми на дѣлающыя беззаконіе“.

Доброзиждущий: А доброзиждущим рукам... поможи (Молитви, 422).

Це — так само церк.-сл., що до речи, трапляється в епіграфові до розд. I „Еретика“: Камень, его же небрегоша зиждущи, сей бысть во главу угла (Еретик, 147).

Жебрущий: До чого я дожився? Лихо тяжке! Жебрущим дідом замолоду став IV, 16.

Жерущий: В серці в його запалає той племінь страшенний, жерущий I, 9. Хмари... серце палять, мов жерущий промінь, I, 38. — Пролежала віки під египетським сонцем жерущим I, 237. Змагатися з лихом жерущим II, 170; ICH, 21. Не горить огонь жерущий V, 67.

Сюди ж і „Вогонь всежерущий“ ICH, 29.

Животворящий; див. далі „творящий“.

Живущий: серед прикметників на — *ущий* слово „живущий“ — одно з найпоширеніших у Т. Шевченка (6 випадків) й Л. Українки (9 випадків); значіння його — „живлющий, оживний, відживний“ (рос. „живительный“ „животворный“): Може, вернеться надія з тією водою цілющою, живущою (Пустка, 141). — Орел... не вип'є живущої крови (Кавказ, 188; у Фр. I, 345: „живучої крови“). — Мою душу за світ посилаю — сцілющої й живущої води пошукати (Сліпий, 164). — Живущу силу сила ночи оживила (Неофіти, 387). — Живущою водою душу окропила (Муза, 393). — Напоїв би своє серце твоїми тихими, речами, неначе живущою водою (Як. II, 417). — Принесла тую цілющу-живущу водицю I, 53. — Тая росиця цілюща-живуща буде живити його I, 54. — Вода... живуща душі моєї вигоїть не може III, 117. — Як би я мала живущі сльози, я б зросила землю V, 72. — Живуща вода VII, 130. — Ждуть якоїсь живущої сили VII, 194.

Завалящий: Чи немає в тебе якого-небудь завалящего... екземпляра (Як. II, 380).

Загребущий: Ти їдеш того ясного сонця заживати, що не дістали руки загребущі IV, 336.

Злонаčinaющий: Злоначинающих спина (Молитви III, 422).

Це — црк. сл., взятий з рос. мови.

Знающий: Найди чоловіка знающего фотографію (Як. II, 411). Тут взагалі російська конструкція фрази.

Кружащий: Життя і мудрість управляються... ходом богів кружащих на небі ICH, 143.

Тут так само маємо росіянізм.

Любящий (росіянізм): Широ лкбящий тебе (Як. II, 414). — Мою ширу, любящую тебе душу переніс би на саме небо (ib., 417). — Не отринь же прозьби любящего тебя друга (ib., 418).

Минущий: Наше людське тіло зникало із часом мину-
щим II, 380.

Мовчущий: Бере за руку мовчущого з дива диякона IV, 82.

Могучий: Даль чоловік добрий, розумний і могутий (Як. II, 354).

Настоящий (росіянізм): Ми настоящі христіяни (Кавказ, 189).

Вони ж і були настоящими владарями в країні ІСН, 241.

Цього слова вжито тут із значінням „справжній, правдивий“.

Невидющий: див. вище „видющий“.

Невмирущий: Цвітом невмирущим зацвіли IV, 41. — Чи то
й його невдячність невмируща так, як твоє кохання. V, 70. — Барві-
нок би зростила невмирущий V, 72.

Невсипущий; це — один із часто вживаних прикметників
на *щій* у Т. Шевченка й Л. Українки: Нудьга невсипуща його з ніг
звалила (Хустина, 140). — А наймичка невсипуща що-вечір... плаче
(Наймичка, 182). — Марко... „мамою“ невсипущу Ганну величає
(ib., 182). — Може, озоветься безталанна невсипуща (Відьма, 212). —
Крикне кара невсипуща (Осії гл. XIV, 420). — Забуду хоть на годину
своє невсипуща горе (Як. II, 418). — Журба невсипуща I, 54. — Б'ють
джерела невсипущі II, 283. — Ощадність бачив, працю невсипущу III, 32.
П'яниця невсипущий VI, 183.

Незрячий: Сліпа була єси, незряча (№ Т., 438).

Немовлящий: Дитина немовляща (Ми в-осени, 353).

Непитущий: Уперше бачу стільки непитущих IV, 79.

Односущий: див. далі „сущий“.

Палющий: Ллють потоки палющії сліз I, 294.

Пасущий (церк.-слов'янizm): А пасущих... завдали в роботу —
каторгу (Саул, 431).

Плачущий: Змінює плачущий тон на грізний III, 72. — Лиши-
лась коло плачущої Юзі VI, 196. — Гурт плачущих жінок... Човни
з жінками плачущими ІСН, 149.

Подібносущий; див. далі сущий“.

Послідущий: Послідущі з того багатіють IV, 225.

Присносущий: див. далі „сущий“.

Пропавший: Кров батьків, пролита марне за пропавшу волю,
тяжить на голові моїй III, 152. — Ідуть з одчаю на пропавше III, 206. —
Пропавша справа — очевидно. IV, 183. — Ні за ким вона не журиться,
а за собою, над своєю долею пропавшою VI, 77. — Це пропавше діло VII, 18.

Роботящий: Та роботяще, та тихе (Моск. криниця, 370). — Рабо-
тящий... виріс сирота (ib., 371). — Роботящий та тихий до того (ib., 374).
Роботящим рукам, роботящим умам перелоги орать... роботящим ру-
кам (Молитви, 422). — Кожен раб... стає покірним, чесним, роботя-
щим IV, 53. — Роботящі й лінівці, багаті й убогі VII, 191.

Скорбящий (церк.-сл.): Не дай в неволі пропадати... скор-
бящих радосте! (Неофіти, 380).

Сплящий (росіянізм): Завважає сплящих вартових III, 232.

Сущий (церк.-сл.): Бог відповів: „Я Сущий... Сущий послав
мене до вас“ ІСН, 207. — Все сперечалися, як слід казати, чи „одно-
сущий“, чи „подібносущий“ IV, 185.

До... земляків моїх в Україні і не в Україні сущих Д, 284
(у Айз.-Пл. без „сущих“). — Поцілую... всіх добрих людей, сущих

в Петербурзі (Як. II, 424). — Ти, присносуший, всюди з нами (Мені здається, 362).

В одному прикладі з „Назара Стодолі“ це слово набирає значіння „справжній“: Суша коханка! (Як. II, 21).

Сцілющий: див. далі „цілющий“.

Творящий (прк.-сл.): Нема добро творящого (Псалми, 202). — Познає волю і всетворящую любов (Відьма, 212). — Гориш над ним огнем... животворящим (Юродивий, 392). — Не хотіла поглянути... на ясний світ животворящий (№ Т., 438).

Текущий (росіянізм): Палестина часто зветься „стороною текущею медом та молоком“ ІСН, 203.

Трудящий: Трудящий... у наймах виріс сирота (Моск. крин., 263). — А трудяще, а чепурне та роботяще! (ib., 370). — Та трудящий, роботящий та тихий до того (ib., 374). — Трудящим людям... свою ти силу низпошли! (Молитви, 422). — Безправ'я трудящих стало безнадійним VII, 158.

Тямущий: Тямущий адвокат IV, 183. — Ви чоловік тямущий і бувалий III, 84. — Він чесний і тямущий чоловік IV, 147. — Між ними часто бували... тямущі політики ІСН, 217.

Цвітущий: Біжить... до цвітущих кущів V, 39.

Цілющий: Може, вернеться надія з тією водою цілющою (Пустка, 141). — Принесла тую цілющу-живущу водицю I, 53. — Тая росиця цілюща-живуща буде жити його I, 54. — Проміння лила, немов живущу і цілющу воду I, 210. — Вода... цілюща та живуща III, 117. — Твоя водиця справді мов цілюща IV, 231. — Вода ж моя либонь таки цілюща IV, 248. — Цілюща і живуща вода VII, 130.

У Шевченка єсть і „сцілющий“: Мою душу за світ посилаю — сцілющої... води пошукати (Сліпий, 164). — Дебрь-пустиня... сцілющою водою вміта (Подраж., 398).

III

Дієприкметників і прикметників на — *мий* у Лесі Українки більше, ніж у Т. Шевченка: 16 проти 10 (всякі приставки до уваги не взято). В обох письменників ці слова на — *мий* дуже часто бувають з „не“: у Т. Шевченка на 25 прикладів припадає 20 із „не“; у Л. Українки на 231 приклад припадає 95 з „не“.

Не беручи до уваги всяких приставок до основної форми слова, доводиться констатувати, що спільних слів на — *мий* у Шевченка й Л. Українки єсть 5: видимий (видимо, невидимий), негасимий (негасимо, негасимий), незаходимий (непроходимий, неісходимий), незримий (зримо, незримо), неопалимий (непалимий, огнепалимий).

Тільки у Т. Шевченка трапляються такі: знаємий, знакомий, незнаємий, непробудимий, неутомимий, хранимий.

Тільки у Л. Українки трапляються такі: відомий (відомо), знайомий, зникомий, невідомий (невідомо), невмолимий, незнайомий, непримиримий, непростимий (непростимо), нерухомий (нерухомо), нерушимий (нерушимо), несвідомий (несвідомо), одержимий, питимий, простимий, рухомий, свідомий (свідомо), терпимо.

Всі слова на — *мий* подам за абеткою:

Видимий: З видимим зусиллям III, 92. — Ти смерть видиму вічувала III, 182. — Виразно бачив смерть видиму III, 183. — Пішов на згубу, на смерть видиму III, 193. — Видима смерть страшна III, 199. — Річ видима III, 214. — Річ видима, що я потурбував тебе даремне IV, 151. — Вибігає на видимий куток арени IV, 205; IV, 206; аналог. IV, 207. — Се вже річ видима IV, 214. — Вже й се видиме тіло не моє V, 184. — Говорить запинаючись, з видимою ніяковістю V. 227 — З видимою неохотою повертається до дверей VII, 39.

Сюди ж і прислівник „видимо“: Видимо бореться з собою, III, 198. — Громада видимо сторонить від нього IV, 143. — Видимо дражниться IV, 194. — Видимо ображена IV, 265.

Див. ще „невидимий“ (далі).

Відомий: Всім літ з тисячу відоме II, 275. — Талан свій зневажаєш всім відомий III, 272. — Професія моя для вас відома III, 273. — Секста я не похваляю за всі його, тобі відомі, вчинки IV, 51. — Відома річ, вони чарівники. IV, 55. — Цельз відомий ворог християнству IV, 80. — Се ж річ відома нам усім IV, 105. — Се ймення всій Іспанії відоме V, 177. — Мій пан відомий щирістю своєю V, 188. — Нащадок відомого мецената V, 225. — Наш меценат відомий „філеллен“ V, 261. — Вона проїзжає давно відомими улицями VI, 44. — Відомі вже стиліці VI, 117. — То річ відома VI, 204. — Ну, річ відома... VI, 256. — То йому більш відоме діло VII, 120. — Говорю про одно досить відоме мені джерело VII, 127. — Найдавніший відомий нам тип утопії VII, 131. — Це був би прототип усім нам відомого біблійного оповідання VII, 132 — 133. — Для Мора непотрібно було вдаватись... до ідеалізації всім відомих сусідніх народів VII, 150. — Засвідчив авторитетом живих, всім відомих діячів VII, 150. — Публіка... не завважала чималих промахів в описах добре відомого їй життя, VII, 167. — Джерело всіх відомих нам сил VII, 171. — Моррісові, як відомому спеціалістові декоративного мистецтва, така перспектива і здавалась приємною VII, 178. — Світ відомий давнім людям ІСН, 10. — Ділять відомих тепер народів ІСН, 10 і т. инш.

Сюди ж і часто вживаний у Л. Українки прислівник „відомо“: Відомо всім... Відомо всім. Либонь ще й те відомо I, 215. — Вам відомо III, 250. — Добре відомо ІСН, 7,9 і багато инш.

Див. ще далі „невідомий“, „несвідомий“, „свідомий“.

Знаємий: Привітай... всіх кого побачиш, мною знаємих (Як. II, 428).

Див. далі „незнаємий“.

Знайомий: Знайома пісня I, 104. — Були пани та пані там, знайомих чимало II, 236. — Як мені знайома видалась ведмежа мова! II, 266. — Чи не дзвонять теж дзвіночки на знайомій шапці блазня. II, 358. — Промовляють чимсь таким близьким, знайомим II, 374. — Я з ним давно знайомий IV, 50. — Вітають його, як знайомого IV, 78. — Гості мало знайомі межі собою V, 257. — Могли її бачити тільки близькі знайомі VI, 48. — У татка був один знайомий мізантроп VII, 15. — Вона розшукувала якусь знайому VII, 87. — Почав залицятись до ледве знайомої жінки VII, 192 й т. инш.

Див. далі „незнайомий“.

Знакомий: Дивись, старий знакомий! (Як. II, 25).

Зникомий: Зникомій тіні краще поклонятись IV, 44.

Зримо: Уста марніють зримо (Марія, 408).

Див. далі „незримий“.

Невгасимий: Буде ввергнутий в гегену люту, де племінь негасимий IV, 22.

Сюди ж і прислівник „негасимо“: Ти, вічна рано рідної країни. Гориш ти в мене в серці негасимо... III, 244.

Див. далі „негасимий“.

Невидимий: Слова його... огнем невидимим пекли замерзлі душі (Пророк, 297). Співає щось таке невидиме (Сон, 135). — Гориш над ним огнем невидимим (Юродивий, 392).

У Ш-вченка трапляється лише „невидимий“, і то тричі. Наголос на „ди“ тільки в прикладі з „Сна“; в інших двох прикладах наголос на складі „ви“. Окрім того, фраза з „Пророка“ в деяких „Кобзарях“ передається інакше: Слова його... ніби тим огнем пекли холодні душі Д, 446; ФР, II, 127; у КР, 246 — обидва варіанти. У Лесі Українки наголос завжди на „ди“: Невидима рука I, 170. — Невидимою рукою I, 177. — Настрій свою ліру гучну, невидиму I, 178. — Рука стискає невидиму зброю I, 267. — Терни невидимії їй все тіло поранили I, 288. — Потік невидимий гірський I, 193. — Невидимого бога рука I, 325. — Невидимії музики грали там II, 328. — А ми несли кайдани невидимі IV, 339. — Невидимий холодний гад V, 241.

Невідомий: Вам невідомий смерти жах I, 209. — Води... випливають з таємних джерел, невідомих нікому I, 230. — Невідомого питає II, 87. — Прилетів з просторів невідомих II, 126. — Невідома філологам вона II, 181. — Вимова єгипетських слів нікому невідома II, 373. — На ймення невідомий III, 87. — Шанує бога нікому невідомого в країні III, 91. — Відродилась... ідея... для невідомих... нападків III, 271. — Невідоме нам може стати за мету IV, 45. — Невідомий християнин IV, 73. — Руфін хапає невідомого християнина під руку... Фортунат іде вкупі з Руфіном і невідомим IV, 74. — Я забула ймення їх авторів — все якісь невідомі VI, 122. — Я кляла якусь невідому силу VI, 266. — Якась невідома сила розкрояла мені серце VI, 266. —

Прислівник „невідомо“: Хто збив той напис, — ... невідомо I, 306. — Чи ти даси рятунок — невідомо III, 193. — Чи пережив би, се ще невідомо IV, 58. — Нам зовсім невідомо VII, 145 і т. инш.

Див. ще „відомий“, „несвідомий“, „свідомий“.

Невмолимий: Гучний гомін, невмолимий і фатальний II, 301. — Мій вірний Мім як доля невмолимий V, 94. — Кара невмолима ІСН, 35. —

Негасимий: До крові дійде, до кости огонь той лютій, негасимий (Марія, 406).

Див. ще „невгасимий“.

Незаходимий: О, світе наш незаходимий! (Марія, 406). — Вони розбіглись як вівці по шурхах незаходимих I, 364.

Див. „неісходимий“.

Незнаємий: Йде князь сподіваний, ще незнаємий (Стар. се-стро, 279). — В яких незнаємих вертепах ти заховашся (Марія, 406). —

Тріщать списи... в незнаємому полі (Плач Ярославни, 424). — Спасибі тобі, друже мій незнаємий (Як. II, 405).

Паралель з „Слова про похід Ігорів“: Трещать копія харалужная въ полѣ незнаемѣ.

Див. „знасний“.

Незнайомий: Прости, що зачіпаю незнайому III, 128 — Я писати буду до незнайомих друзів III, 262. — Твоя матуся може не злюбить незнайомої невістки... IV, 302. — Я ж не знайома тут ні з ким V, 129. — Оддалі стоїть, з любов'ю не вітається, не знайома UII, 55. —

Незримий: І зробився я знову незримий (Сон, 134). — Проковтнуло море... мої печалі — тії незримії скрижали, незримим писані пером (Лічу в неволі, 354). — Прийняла в живу душу світ незримий (Неофіти, 380). — Незримо і нечуте сталося тоді (Марія, 411). — Врочистую одправу починаю перед моїм незримим олтарем I, 218. — Незримими устами промовляє I, 308.

Сюди й прислівник „незримо“ (див. раніше „зримо“): Незримо плаче Ярославна (Плач Яросл., КР, 354). — Уб'є незримо і правдиво (Осії гл. XIV. 419).

Неісходимий: У нас же й світа як на те — одна Сибір неісходима! (Кавказ, 189).

Див. „незаходимий“

Неопалимий, непалимий: Явився йому бог в неопалимій купині ІСН, 206. — Стоїть дерево високе... огнем непалиме (У бога, 270)

Непримиримий: Був колись у нього дядько Річард одважний, вільний і непримиримий III, 95.

Непробудимий: В непробудимому Китаї... свої ягнята... пас чабан (Саул, 431).

Непростимий: В тебе є гріхи великі, непростимі II, 141. — Гріх непростимий III, 66.

Прислівник „непростимо“: Якби я не була так непростимо, ганебно боязка V, 97. — Я прощала йому все, навіть ті непростимо кепські вірші, що він раз написав на мій бенефіс VI, 259.

Див. далі „простимий“.

Непроходимий: Дельта була дуже болотяна і непроходима ІСН, 91.

Див. „незаходимий“, „неісходимий“.

Нерухомий: Листя... нерухоме I, 192. — Вона в труні лежала нерухомо I, 204. — Схилилися б над сонною водою без плакучих нерухомі віти I, 262. — Повітря стоїть нерухоме I, 325. — Всі навколо нерухомі зачаровані стояли II, 86. — Нерухомая, навзник лежала вона II, 157. — І запалав той нерухомий погляд II, 240. — Вид в Ласкаро був поважний, нерухомий II, 305. — Дивляться так нерухомо II, 308. — Страх бліді та нерухомі ті суворі праві риси II, 314. — Бог нерухомого серця не вчує благання II, 382. — Софія стоїть мовчазна, бліда, нерухомо VI, 83. — Люба сидить, опустивши очі, мовчазна, нерухомо VII, 46.

Прислівник „нерухомо“: На небі нерухомо зірки ясні горять II, 181. — Він все сидить, так нерухомо, як те каміння III, 113. — Сидить коло вигаслого вогнища, нерухомо низько спустивши голову III, 138. — Стає нерухомо III, 178. — Стоїть нерухомо III, 184. — Стоять якийсь час нерухомо III, 186. — Лежав нерухомо IV, 216. — Софія стояла нерухомо VI 59. — Стояла нерухомо, VI, 115. — Семен спочатку сидів

нерухомо VI, 186. — Її очі розширилися і нерухомо дивилися VI, 207. — Юзя... нерухомо дивилась у вікно VI, 212.

Див. далі „рухомий“.

Нерушимий: Божа держава завжди стоїть міцна і нерушима VII, 148.

Прислівник „нерушимо“: Там все стоїть на віки нерушимо III, 252.

Несвідомий: І єхидна несвідома III, 118. — Вона така ще несвідома дитина UI, 47.

Прислівник „несвідомо“: Несвідомо... тіпилася з свого молодого життя UI, 229. — Французка докінчила Юзине виховання... і самотить, і несвідомо VI, 227 — Несвідомо виграв він ще кращу справу II, 345. — Свіфт, може й несвідомо, остеріг людей від небезпечного консерватизму UI, 154. Утопісти... згожуються в цьому, свідомо чи несвідомо VII, 195 й т. инш.

Див. „відомий“ і „свідомий“.

Неутомимий; це слово в Шевченковому „Кобзарі“ — непевне: Неутомимі поклони Д, 282; Фр. I, 349 — У Айз. — Пл. „неутомленні поклони“ (Кавказ, 190).

Огнепалимий: В яких незнаємих вертепах ти заховаєшся од спеки огнепальної тії (Марія, 406).

Див. „неопалимий“ і „непалимий“.

Одержимий: Прийшла до господи жінка якась одержима I, 238. — Сльози... застидали розширений погляд отій одержимій I, 239. — Одержима. Драматична поема III. 111. — Міріам, одержима духом III. 113. — Одержима духом III, 130. — Він одержимий IU, 169 — „Одержимого видивом“ UI, 162.

Питимий: Питимі предки III, 47.

Простимий: Гріх простимий IU, 170.

Див. „непростимий“.

Рухомий: На рухомих підставках стоять бюсти III, 40. — Скелі над берегом здавались ще більше нерухомими проти вічно живого, вічно рухомого моря VI, 128. — Дає усім наземним створінням, рухомих і нерухомих, смерть і життя ICH, 28.

Свідомий: Він чоловік свідомий VI, 54. — Вкраїна була б тепер крайною свідомою VII, 123. — Потаємні ледве свідомі думки VII, 162. — Свідома любов до рідної країни VII, 143.

Прислівник „свідомо“: Тепер свідомо я до дна його доп'ю II, 141 — Свідомо Руфін про нього Крусті розплескав IU, 121. — Допустить свідомо своїх дітей загинути V, 119. — Свідомо ви обрали вашу долю V, 193 — Сама техніка фрази неначе вимірена свідомо на те, що тепер звуть сугестією VII, 137. — Свідомо пожертвувати свої особисті почуття VII, 145 — Свідомо розминувся з художньою правдою UI, 169. — Виховав... свідомо покірного всьому тому, до чого пошани сам не має VII, 189 і т. инш.

Див. „відомий“, і „невідомий“, „несвідомий“.

Терпимо; Царі перські відносилися досить терпимо до чужих вір ICH, 70.

Хранимий: Неначе чума в Давидовім граді, господом храним (Старенька сестро, 276).

IV

Дієприкметники минулого часу прямого стану на - *ший* у Т. Шевченка й Л. Українки трапляються раритетно.

Приклади з мови Т. Шевченка:

Мовлявший: А ти, о господи єдиний, скуєш лукавії уста, язик отой велерічивий, мовлявший: „Ми - не суєта! (Подраж. XI пс., 396).

В церк. — сл. тексті цього XI - го псалма така фраза: Потребить господь вся устна льстивыя, языкъ велерѣчивый, рекшыя...

Шевченкове „мовлявший“, безперечно, виникло через вплив церк. — сл. „рекшыя“.

Неохолонувший: Сніг заносить неохолонувший ще труп (В неволі, 323).

Запрошедше: А я так все запрошедше знаю (Як. II, 23).

Це — приклад із „Назара Стодолі“.

Засохший: Омию на княжім твердім тому тілі засохшу кров (КР, 354).

Цей чорновий варіант до „Плачу Ярославни“ подає, крім Доманицького (в „Критичному розсліді“), і Франко (в II - му томі „Кобзаря“ своєї редакції, стор. 389). Чорнове „засохшу“ Шевченко виправив потім на „засохлу“: Омию на княжому дебелим тілі засохлу кров його (Плач Яросл., 425).

Приклади з мови Лесі Українки:

Померший: Погас отак, як тії мрії перші, як молоді думки давно померші I, 272 (в цьому прикладі „померші“ становить риму до „перші“). — А від помершого долі я бороню всіх живучих II, 172; ІСН, 23 — Сагайдак у руках у помершого II, 173; ІСМ, 23. — Душі померших предків ІСН, 32. — Виявляли пошану до першого родича ІСН, 145. — Для „померших душечок“ ІСН, 145. — Над мумією помершого Амазіса дуже знущався ІСН, 65.

Умерший: Її несли... шукати тіла її умершого чоловіка ІСН, 194

Замість таких црк. - сл. дієприкметників на - *ший* і Шевченко і Л. Українка переважно вживають прикметників (дієслівного походження) на - *лий*. Таких прикметників я знайшов у Шевченка 20 (у 39 прикладах); у Л. Українки — аж 91 (у 230 прикладах).

Ось уживані в обох письменників прикметники на - *лий* (всієї приставки до уваги не взято): вмерлий (умерлий, мерлий, померлий), гнилий, заляклий, замерзлий, запеклий, засохлий (зсохлий, невисохлий, півусохлий, присохлий), захилий (похилий), зомлілий (омлілий), недорослий (дорослий, порослий), опухлий, погорілий (горілий, загорілий, згорілий, перегорілий), пожовклий, пониклий (прониклий), помарнілий (змарнілий), чулий.

Тільки у Т. Шевченка єсть такі: Одутлий, остилий, підпилий, почорнілий.

Тільки у Л. Українки помітив такі: бувалий, вигаслий, воскреслий, в'ялий, достиглий, зайшлий, закам'янілий, завітлий, запанілий, заржавілий, зашкарублий, збайдужілий, збілілий, зболілий, звиклий,

згаслий, здичавілий, здрібнілий, зів'ялий, злинялий, змокрілий, знебулий, зниділий, зрозумілий, минулий, небувалий, недбалий, незастиглий, незвиклий, нездужалий, незрозумілий, неоспаний, новоприбулий, обважнілий, обридлий, одвислий, озвірілий, осліплий, оспалий, підупалий, поблідлий, погаслий, позосталий, поржавілий, посивілий, прибулий, притихлий, пристарілий, просвітлий, протяглий, розквітлий, скам'янілий, скваснілий, смаглий, смілий, спілий, спітнілий, стемнілий, струхлілий, стухлий, упалий, ущухлий, цвілий.

При кінці вважаю за потрібне сказати, що свою статистику я не можу назвати цілком бездоганною й вичерпливою, бо під час перегляду творів Т. Шевченка й Л. Українки якісь приклади, звичайно, лишилися по-за мою увагою. Можу з певністю сказати лише те, що таких прикладів (рівняючи їхнє можливе число до числа зібраних прикладів) небагато, і вони кардинально не змінили б зазначуваних у моїй статті пропорцій. Додам, що найакуратніше я використав „Кобзаря“ й Назара Стодолу, потім — Шевченкові листи й варіанти до „Кобзаря“, далі — художні твори Л. Українки; найменше я використав „Історію східних народів“ Л. Українки.

Що до умовних скорочень у моїй статті, то значіння їх таке:

1) Коли після якоїсь Шевченкової фрази стоїть назва твору з цифрою (напр.: Сліпий, 162 й т. инш.), то цифра та означає сторінку цього видання: Т. Шевченко. Поезії. „Кобзар“. Зредагували та примітки додали І. Айзеншток та М. Плевако. ДВУ. 1925. — Іноді це видання я зазначаю так: Айз. — Пл.

2) Як. II — Твори Т. Шевченка в двох томах. Том другий. Видання В. Яковенка. 1911.

3) Фр. I та Фр. II — перший і другий т. т. цього видання: Твори Тараса Шевченка. Кобзарь. Виданий під редакцією Івана Франка. Львів, 1908.

4) Доман. і Д — Т. Шевченко. Кобзарь. В редакції В. Доманицького. Видавниче Товариство „Криниця“ у Києві. Київ. 1917.

5) КР — В. Доманицький. Критичний розслід над текстом „Кобзаря“. У Києві, 1907 р.

6) Римські цифри після фраз із Л. Українки означають томи „Творів“ Лесі Українки видання „Книгоспілки“. 1923-1925 р. р. (сім т. т.).

7) ІСН — Леся Українка. Стародавня історія східних народів. Вид. Ольги Косач-Кривинюк. Катеринослав, 1918.